

Аўтабіяграфічны нарыс⁴²²

Вельмі паважаны спадар Доктар,
перасылаю Вам поштаю, як Вы прасілі, другую палову майго нарысу. Ці будзе ў ім тое, што Вам дый іншым трэба, я ня ведаю. Мне здаецца, што гэта хутчэй не нарыс, а ўспаміны. Але спадзяюся, што Вы выцягнеце зь іх, што патрэбна, а што непатрэбна, дык можна і ў кошык. Датаў у гэтым нарысе (ці ўспамінах) мала, я датаў не люблю, бо жыццё-ж ня ў датах, а ў перажываннях, у тых, аб якіх пішацца, ці-ж не? Але ўсе патрэбныя даты лёгка можна падставіць, бо падзеі гэтыя яшчэ вельмі нядаўныя й жывуць у памяці ўсіх.

Ня так даўно, на адным з рэфэратаў сп. Адамовіч сказаў, што мы ўжо людзі скончаныя й нічога больш ня створым. Я-б не хацела, каб так было. Мне яшчэ хочацца і жыць і стварыць што-небудзь добрае, лепшае ад усяго таго, што я стварыла дагэтуль. Бо, шчыра кажучы, мая літаратурная спадчына вельмі-ж бедная як на такі вялікі працяг часу. І хоць перажыла я шмат і благога і добрага, але здаецца, што й перажыла замала.

Будзем-жа спадзявацца, што гэта яшчэ не канец і што праз пару год удасца дадаць да сённяшняга майго нарысу яшчэ хоць пару цікавых бачын. На гэтым канчаю, перасылаю Вам рукапіс, а далей ужо рабіце Вы.

Дык будзем працаваць і жыць, хай будзе, што будзе!

З пашанаю Н. Арсеньнева

* * *

Мы знаём – час плыве, па кроплі

⁴²¹ Наталыя Арсеньнева (1903-1997) – паэтка, клясык беларускай літаратуры.

⁴²² Успаміны напісаныя на просьбу доктара Вітаўта Тумаша, якому і адрасаваны ліст. Рукапіс захоўваецца ў архіве БІНіМа (Нью-Ёрк).

кропля, ў змрок.
У кволай чары рук яго не ўтрымаеш.
Налета – ў цішыні
прысадаў і муроў
ён расьцьвіце мо' зноў,
але ўжо іншым маем...
Дык так сплялося, што –
ці хочацца, ці не –
ісьці кудысь ТУДЫ нам
з часам па дарозе.
Вось мы й брыдзем сабе,
а ў плаўкім тумане – абапал
то цвітуць, то адцвітаюць лозы.
Парыпвае, хрумсьціць
падмоклы, гойстры жвір.
Сабакам верным сыцень
туляецца пры боку.
І добра....
Толькі менш
тых зораў у крыві
і зораў уваччу
із кожным новым крокам....
„Memento Morу”, гуў калісь,
загнаны ў кут
жудою небыцця,
наш сьвет па цёмных норах.
Яшчэ й цяпер, парой,
на зблытаным утку
бярэ ён зноў снаваць
сваё „Memento Morу”.
Ды іншыя мы ўжо....
У вецер іх зарой
імкнемся мы зь вясной зялёнаю ў згодзе,
бо ведаем, што хоць калісьці
і памром, –
„Жыцьцё – нішто як сьмерць,
а сьмерць – жыцьцё!”

І годзе⁴²³.

Мне часта прыходзіць на думку: ці чалавек ужо родзіцца паэтам, музыкам, мастаком, ці ён родзіцца проста здольным, і абставіны ўжо вырашаюць потым, на працягу часоў, кім ён станеца?

Я думаю, што хутчэй гэта апошняе.

Я, напрыклад, насамперш пачала маляваць. Ад найменшых год мяне цікавіла ўсё навакол, асабліва колеры. Яшчэ зусім малым дзіцём я гадзінамі магла глядзець на вячорнае неба, сачыць у ім зьмену адценьняў, затрымлівалася перад цікавага кшталту дрэвам, незвычайным тварам. Як толькі я навучылася трымаць алавік у руках, – мне захацелася перадаваць гэта ўсё на паперы. Не было паперы – і я пэцкала вокладкі кніжак, царапала кійком гладкія сьцежкі нашага саду, за што мне часта даставалася. Разумеецца, малявала я няўдольна, па-дзіцячаму, аднак памятаю, дарослыя, знаёмыя бацькоў, разглядаючы мае дзіцячыя малюнкi, казалі: „У ейных постацях ёсьць рух”, або: „Цікавыя малюнкi як для дзіцяці”. З гадамі расло й маё ўменьне. У школе я крыху пазнаёмілася і з тэорыяй, і з пэрспэктывай. Мае рысункі з гіпсавых галоваў і маскаў былі найлепшыя ў клясе. У мяне былі таксама вялікія здольнасьці да перадачы падабенства. Памятаю, будучы ў 5-ай клясе гімназіі, я намалювала вуглём партрэты ўсіх маіх сябровак, як казалі, вельмі падобныя. Мне вельмі хацелася маляваць. Часам па некалькі дзён мяне перасьледвалі які малюнак ці постаць, бачанья мною. Як сёньня, памятаю адзін такі: сьлівэтка⁴²⁴ вёскі на ўзгорку, стрэхі, каміны, зарысы дрэваў, зусім чорныя на фоне зырка-чырвонага вячорнага неба. Я не супакоілася, пакуль не намалювала яе, як умела. Памятаю таксама, што адбіцьцё мастка з колькіх бярозавых жэрдаў у ціхай вадзе нейкае безыменнае рачулка доўга мучыла мяне. Я мусіла намалюваць яго з памяці. Тады супакоілася. І гэтак было праз усё дзяцінства, год да 14-цёх. (Я доўга была дзіцём, маючы 14 год, я яшчэ з усёй уцехаю гуляла ў лялькі). Хто ведае, каб мяне вучылі, я-б, можа, сталася мастаком, а не паэтам. Аб вершах я тады й ня думала. Гэта прыйшло пазьней.

Тады раптам мне захацелася ляпіць. Зажадалася страшэнна. Я проста плакала й прасіла маці дастаць мне гліны. Уначы сьніла яе пад рукамі, мяккую, паслухмяную. Сьніла, што ляпіла і – усё галовы: нейкага старога, нейкай дзяўчынкі з прыгожай шыяй. Я некалькі

⁴²³Верш упершыню надрукаваны ў газэце „Беларус”, студзень 1996 году. Верш прысьвечаны „Сьветлае памяці Б. Вержбалоўіч” і мае эпіграф з Рабіндраната Тагора: „Сьмерць ня гасіць сьвятла, яна толькі гасіць ямгу, бо прыйшло сьвітаньне”.

⁴²⁴Сілуэт (польск. sylwetka).

тыдняў проста хварэла, што не магла здзейнічаць свайго раптоўнага жадання. Гліны не было дзе дастаць, дый каму, апрача мяне, была яна тады ў галаве? Вучыць мяне маляваць бацькі таксама ня мелі магчымасці. Давялося ператрываць і гэтае жаданьне, дзіўна моцнае. Але таемная сіла, што жыла ўва мне, упарта шукала выйсьця. І яно ўрэшце знайшлося. Сталася гэта пад уплывам нашае настаўніцы літаратуры ў Яраслаўскай гімназіі, дзе я тады вучылася із маёй сястрой. Прозьвішча ейнае я даўно забылася, але памятаю яе й сьняня, як жывую. Гэта была цікавая постаць. Жанчына паўдзённага тыпу, зь вялікім тэмпэрамантам, яна вельмі любіла літаратуру, асабліва народную творчасць. Гэтую любоў да фальклёру яна патрапіла зашчапіць і нам, некалькім сваім улюбёным вучаніцам, сябром заснаванага ёю гімназійнага літаратурнага гуртка (ведама, расейскага, як і ўся гімназія). Хоць можа гэта й гучыць даволі дзіўна, але я думаю, што каб не яна, я, можа, ніколі ня сталася-б якраз *беларускай* паэткай.

Недзе ў 1917 годзе наш гурток (я была ў ім аднэй з наймаладзейшых) наважыў выдаваць літаратурна-мастацкі часопіс. Ня памятаю, як ён зваўся. Маім абавязкам было маляваць для яго вокладкі, што я й рабіла вельмі сумленна. На кожным нейкі краявід з памяці, акварэлай. У нас не было ні машынкі, ні шапірографу, дзяўчаты з прыгожым характарам пісьма перапісвалі яго ў 5-цёх экзэмплярах. І я мусіла маляваць для кожнага нумару 5 розных вокладкаў. Памятаю, як сёньня, што на адным быў восеньскі кляновы лісток, падняты недзе на Яраслаўскім бульвары. Пісаць я яшчэ не пісала.

Але якраз у гэтым часе мне пачалося хацецца паспрабаваць свае сілы й на гэтым полі. Мае старэйшыя сяброўкі (з 7-ае й 8-ае клясаў) змяшчалі ў нашым часопісе свае вершы пад Бальманта, Гумілёва, Ахматаву... Бальманта я ня надта любіла, ён выдаваўся мне нейкім няшчырым, штучным. Ахматаву, наадварот, я ў душы лічыла бяспстыднай і не любіла таксама. Але Гумілёў мне падабаўся. Падабаліся й вершы маіх сябровак, што наследавалі яго. Я ім страшэнна зайздросьціла. Так балюча было хацець, а не патрапіць пісаць, як яны. Я ўжо не была дзіцём, як зусім нядаўна. Я ўжо займела сваіх „герояў”. Адным зь першых маіх „ідэялаў” быў Юлі Цэзар. Але пасля я перанесла мае сымпатыі на Антонія дзеля ягонае дзіўнае, мала яшчэ зразумелае гісторыі з Клеапатрай. Пасля прыйшлі Рычард Ільвінае Сэрца ды іншыя героі Вальтэр-Скоттаўскіх раманаў. Грунт да таго, каб стацца паэтам, пакрысе падрыхтоўваўся. Хутка я проста

стала тужыць, калі гэта можна так назваць, каб напісаць верш. Вядома, ніхто аб гэтым ня ведаў.

Я мела нейкую дзіўную натуру ад самага маленства. Я ня ўмела быць шчырай, ня ўмела дзяліцца ні з кім сваймі перажываннямі. Я цешылася, я цяпела, я хацела таго ці іншага, я зайздросціла сёстрам, сяброўкам, я вельмі кахала маці, некаторых настаўнікаў, але ўсё гэта паціху, у сабе. Ніхто ніколі ня ведаў маіх думкаў. Я ніколі не спавядалася маці з сваіх дзіцячых перажыванняў, хоць мае сёстры, асабліва малы брат, расказвалі ёй усё чыста. Дык вось, хаваючыся ад усіх, я пачала прабаваць пісаць. Спачатку йшло не зусім добра, бо я хацела напісаць ня проста верш, а верш ня горшы, а лепшы ад спатыканых у нашым часапісе. І вось урэшце я напісала яго. Ён звяўся, памятаю, „Хмары” („Облака” па-расейску). Ці быў ён добры – ня ведаю, але рытм у яго быў, як належыцца. Другім маім вершам быў „Поўдзень”. Гэта быў ужо сапраўды добры верш, ня горшы за тых, што ўвайшлі пасля ў мой зборнік „Пад сінім небам”.

Я сталася паэткай. Аб гэтым хутка даведаліся і ў клясе, і ў гімназіі. Здавалася, засталася толькі цешыцца славаю. Але справа абярнулася зусім па-іншаму. Я пісала, але ўсё здавалася мне благім, нявартасным, хоць іншыя й хвалілі. Пахвалы цешылі, але было й сорамна, бо здавалася, што хваляць няшчыра. Гэтак са мной і дагэтуль. Мне ніколі не падабаецца тое, што я напісала, бо гэта толькі як-бы частка, як-бы цень таго, што я хацела напісаць. А таго, што *хочаш* напісаць, ніколі не ўдаецца цалкам. У галаве адно, хочацца гэта перадаць, а словаў на гэта няма, проста не існуе. Тварэнне заўсёды спалучана зь нейкім незадавальненнем. Наагул, сам працэс творчасці – рэч вельмі цікавая й дзіўная.

Ня ведаю, як у іншых паэтаў, але я адрозніваю колькі фазаў у самым працэсе творчасці. Першая – гэта як-бы ўступ, падрыхтоўка. Вось жыве сабе чалавек спакойна, працуе, ходзіць, гаворыць, думае, кахае, ненавідзіць. Звычайна, як усе людзі. Але вось пачынаюць з’яўляцца ў галаве нейкія радкі, урыўкі вершаў, абразы. Пачынаецца нейкі непакой. Хочацца хутчэй адрабіць штодзённую працу, быць вольнай, пазбавіцца ўсіх, быць *аднай*, каб узяць пяро ў рукі. Хочацца пісаць. Раней ці пазней гэты момант настае. (Хоць калі ўмовы не спрыяюць, а ў мяне гэта здаралася й здараецца, на жаль, вельмі часта, настрой мяняецца, і робішся зноў звычайным чалавекам). Бярэш пяро й пачынаеш пісаць. Гэта другі пэрыяд працэсу – тварэнне. Гэты момант, безумоўна, незвычайны. Нават фізічна адчуваеш змену. Твар гарыць, а па целу прабягаюць дрыжкі, чуесься як-бы хворы.

Калі пішаш, сам ня ведаеш, што ўрэшце-рэштаў выйдзе. Часта бывае, што хочаш адно, а паміма твае волі выходзіць зусім іншае. Страшэнна прыкра, калі трэба перарваць пісаньне. Нэрвы так напружаныя, што ледзьве тады ня плачаш. Але калі ніхто не перашкаджае й не перарывае і ёсьць магчымасьць „выпісацца”, настане трэці этап. Чытаеш напісанае, і яно здаецца незвычайным. Кроў яшчэ не астыла, дык і кожнае слова прымаецца нагараюча. Адным словам, здаецца, што верш удаўся, і доўга яшчэ, астываючы, паўтараеш у памяці той ці іншы радок, жывеш сваім творам. Ведаючы сябе, я ў такім выпадку хаваю напісанае й варочаюся да жыцця. Назаўтра перачытваю напісанае, і тут знаходзіць новая фаза: страшэннае незадавальненьне з напісанага, да некаторых выразаў дык адчуваеш проста агіду ці стыд. Верш выдаецца дрэнным, нічога ня вартым. Рукі не падымаюцца правіць. У нецікавым настроі, густа закрэсьліўшы тое ці іншае найбольш невыноснае слова, хаваеш свой твор як надалей. Ды мінае зноў колькі часу. Варочаецца яшчэ раз да напісанага. І цяпер чытаеш яго зусім як чужы твор. Крытычна, нахалодна. Робіш папраўкі, дапісваеш, вычыркаваеш, шліфуеш. Верш урэшце гатовы (хоць я магла-б у гэтым часе правіць яго бясконца). Ён ужо як-бы ня мой. Цікава, што толькі ў гэтым астатнім пэрыядзе творчасьці заўважаеш, хоць не заўсёды, удалыя сугуччы ў вершы ці іншыя рэчы, што стварыліся несьвядома. Часам, у гэтым-жа часе ўзмацняеш ужо сьвядома, без твае волі створанае. Але бывае, што й нічога не заўважыш і толькі, калі хто з крытыкаў зьверне на гэтае ўвагу, – пабачыш і здзівіўся. Але ўсё гэта, напісанае тут, на самой справе зусім ня тое, што ад мяне патрабуецца.

Пастараюся цяпер трымацца бліжэй тэмы – „Аўтабіяграфічны нарыс”. Звычайна гэтакія творы пачынаюцца проста: „Я нарадзілася ў ... годзе ў сяле ці месьце такім ці гэтакім”. Я вельмі не люблю такога шаблёну, але няма рады, даўдзецца трымацца яго па магчымасьці найбліжэй.

Папраўдзе, я сталася беларускай паэткай толькі ўвосень 1920 году, дык пастараюся факты да гэтага моманту пералічыць як найкарацей, каб шырэй спыніцца якраз на 1920 годзе, на часоў, так важных у маім жыцці, – Вільні, 1-ай Віленскай Беларускай Гімназіі.

Дык вось, нарадзілася я пад канец 1903 году (самай восенняй) у месцы Баку на Каўказе, на Каспійскім моры, дзе бацька мой быў тады начальнікам Бакінскай Мытнай Акругі. Але калі мне не было яшчэ й двух год, бацьку майго перавялі на захад, спачатку на Валын, а тады ў Вільню. Вільню я й лічу сваёй сапраўднай Бацькаўшчынай, бо

толькі тут я пачала памятаць сябе, пачала жыць свядомым жыццём, тут я вырасла, вучылася, пазнала добрае й благое, і гора, і радасць. Вільню я люблю, і па ёй толькі сумую. Мае бацькі былі, фактычна, няроўнай парай і па гадох, і па розніцы ў паглядах, і па народжанню. Але абое яны стварылі добрую сям'ю для нас, дзяцей. Мы чуліся шчаслівымі ў маленстве. Я, праўда, хіба найменш, мо' таму, што, як я ўжо казала, я ня ўмею дзяліцца сваімі перажываннямі зь іншымі й мяне праз гэта ня так любілі. А мо' гэта было таму, што я была найстарэйшая й зь мяне найбольш патрабавалася.

Маці старалася зрабіць усё, каб даць нам найлепшае развіццё і асвету, зрабіць нас ня лялькамі, а людзьмі. (Бацька зусім нашым выхаваннем не займаўся, пакідаючы гэтую справу матцы). Часам маці нават перадавала ў гэтым сваім імкненні. Каб не развіць у нас перадчасна так званана па-расейску „жукетства” (страшэнны грэх у матчыным разуменні), нас апрапаналі вельмі сыціпла, валасы (а мы, усе дзяўчаты, мелі іх вельмі доўгія й прыгожыя) запляталі туга й гладка ў косы, не дазвалялі сябраваць абы з кім, нікуды не пушчалі адных, не вучылі танцаваць, а наадварот, тых дзяцей, што танцуюць, высмейвалі й г.д. Але затое нас вучылі ўсяму, што было магчыма: музыцы, мовам. Маці вучыла нас сама, рыхтуючы ў гімназію, і вучыла шмат шырэй, чымся патрабавалася праграмай. Мы любілі вучыцца і ведалі шмат больш, чымся нашыя аднагодкі. Маючы 4 гады, я ўжо зусім добра чытала, а ня маючы 10-ці год, я бліскуча здала ўступны экзамен і паступіла адразу ў другую класу Віленскае Марыінскае гімназіі, што месцілася тады на Лукішскім пляцы й дзе была пасыя Літоўская гімназія.

Як я ўжо казала, нас трымалі ў хаце досыць строга, але толькі пад некаторымі паглядамі. Кожнае лета мы выяжджалі пад Вільню на дачу. Бацька ездзіў штодня на службу, маці зь ім, бо зь ягоным здароўем было тады ня надта добра. Цэлы дзень мы былі вольныя. Раніцою, праўда, трэба было пазаймацца (гадзіны музыкі, гадзіны французскае мовы), але затое пасыя мы маглі гуляць, колькі хацелі. Пры нашай дачы быў вялікі стары парк, дзікі, як пушча. Мы й праводзілі там усе вольныя гадзіны. Як там было добра, прыгожа, таемна! Мы лазілі па дрэвах, па кустох, прыглядаліся птушкам, мурашкам, шукалі грыбоў ды ягад, і з гэтага часу якраз я вельмі палюбіла прыроду, палі, лес – усё прыгожае. Нас было ў сям'і чацьвёра, тры сястры й брат, усе адно пад адным, так што брат быў на 3,5 гады за мяне маладзейшы, сёстры-ж адна на год, другая на 2. Фантазія ў нас усіх была вельмі багатая, ня дзіва, што мы чуліся

незвычайна добра бязь іншых сяброў і не тужылі ні па кіно, ні па тэатрах. У гімназіі і я і сёстры вучыліся аднымі зь лепшых. Мае працы з мовы заўсёды чыталіся настаўніцай як прыклад перад усёй клясай.

Калі я скончыла трэцюю клясу, нам давалося пакінуць Вільню, бо пад места падыходзілі немцы (дагэтуль я блізу што не адчувала вайны, хоць сям'я наша была настроена вельмі патрыятычна), усе ўрадавыя ўстановы прымусова эвакуяваліся, і наша гімназія таксама выехала з усімі нашымі дакумэнтамі некуды ў Расею.

Мы апынуліся „ў бежанцах”. Трапілі мы ў горад Яраслаўль над Волгай. Гэты горад быў вельмі прыгожа паложаны на высокім беразе, меў шмат цікавых старых цэркваў, і я яго вельмі палюбіла. У гімназіі, куды мы паступілі, я атрымала шмат для майго разьвіцця. Але аб гэтым ужо пісала й ня буду паўтарацца. Тут мы дачакаліся й перажылі і першыя часы рэвалюцыі, і апошнія дні вайны, і крывавае Яраслаўскае паўстаньне ўлетку 1918 году, калі выгарэла большая частка гораду, і бальшавіцкія рэпрэсіі. Рабіць у Расеі не было ўжо чаго, і бацькі наважылі варочацца ў Вільню, дзе мы былі пакінулі ўсю маёмасьць. Але гэта была нялёгкая ў тых часы справа. Давалося варочацца этапамі. Спачатку нам давалося пераехаць у Вялікія Лукі Пскоўскай губэрні, вярней, на вёску пад гэтым невялікім месцам. Тут мы былі прымушаны пражыць блізу год. Пасьля мы пераехалі ў Дрысу на беразе Дзьвіны. Але праз Дрысу якраз пайшоў фронт. На адзін бок сталі палякі, на другі – бальшавікі. Места згарэла, мы ўцяклі на вёску, ды тут і засталіся зімаваць. Праўда, у Дрысе была гімназія, і мы нават туды паступілі ў сёмую клясу, але пад вечным абстрэлам ні вучыцца, ні жыць было немагчыма.

Сёньня, з пэрспэктывы часу, я бачу, што месяцы, пражытыя пад Дрысаю на вёсцы, літаральна ў голадзе й холадзе, выйшлі мне на вялікую карысьць. Справа ў тым, што тут я ўпершыню сутыкнулася, і то зусім беспасярэдне, зь беларускаю вёскаю й найчысьцейшай беларускаю моваю. Мы жылі ў невялікай сялянскай хаце разам з гаспадарамі, лянiвым Юркам і ягонаю спрытнаю, злоснаю, але вельмі працавітаю жонкаю. Тут я пачула ўпершыню і беларускія песьні і беларускія казкі. Я вельмі ўсім гэтым зацікавілася, і вёска, і людзі, і песьні, і мова падабаліся мне незвычайна.

Самымі Калядамі нам удалося перабрацца ў нейкае мястэчка, якое хутка занялі палякі, і цяпер мы маглі варочацца ў Вільню. Я ня ведаю й ня памятаю, як мы трапілі ў цягнік, як доўга ехалі. Кажуць, тыдні два. Стаялі страшэнныя маразы... Усюды было поўна войска, палякаў. Не было чаго есьці, не было дзе дастаць вады. Мы ўсе захварэлі на

гішпанку. Так і ляжалі ў гарачцы ў няпаленым таварным вагоне. Тады я аб гэтым ня думала, але сёння з болем успамінаю, што мусілі перажыць мае бацькі, тым больш, што на трэці дзень па прыездзе ў Вільню памерла мая сястра Галя, якую маці найбольш любіла, ды і мы трое, я, сястра й мой брат, ледзьве перажылі тую гішпанку. Я хварэла месяцы два, але выдыхала неяк.

Мы трапілі на кватэру да людзей, што прымалі ўдзел у жыцці беларускага грамадства. Дачка іхная вучылася ў 8-ай клясе 1-ае Віленскае Беларускае Гімназіі. Як толькі мы крыху паздаравелі, а маці перажыла першае гора па сьмерці мае сястры, яна пачала старацца неяк наладзіць нашае жыццё. Бацька быў ужо стары й хворы і ня мог шмат памагчы ёй у гэтым. Праз нашых гаспадароў маме ўдалося ўладзіцца працаваць на амэрыканскую дапамаговую кухню ў беларускай гімназіі. Гэта былі вельмі галодныя пасыляваенныя часы, і кухні такія былі адчыненыя пры ўсіх школах, каб дакармліваць дзяцей і моладзь. Працуючы там, мама пазнаёмілася й пасябрала шмат із кім з настаўнікаў, і ў выніку гэтага пад вясну 1920 году мы ўсе трое былі прынятыя ў гімназію. Як я цешылася, што хоць у голадзе й холадзе, але я магла ізноў вучыцца!

Зь вялікай ахвотай узялася я за вывучэньне беларускае мовы, ужо знаёмае мне зь вёскі пад Дрысаю. Першаю кніжкаю, зь якою я сутыкнулася ў гэтыя часы, яшчэ перад паступленьнем у гімназію, была кніжка апавяданьняў Максіма Гарэцкага, а асабліва апавяданьне „Лірныя сьпевы”. Праўда, кніжка гэтая не была мо’ адпаведнаю, каб зь яе вучыцца беларускае мовы, зусім ня ведаючы яе, але мне яна была якраз найлепшым лемантаром. Ня буду тут шмат пісаць аб беларускай гімназіі. Я аб гэтым пісала некалі ў малым успаміне, зьмешчаным у часопісе „Наперад”.

Затрымаюся крыху толькі на тым, калі і як я пачала пісаць па-беларуску. Як я ўжо ўспамінала, я паступіла ў гімназію пад вясну 1920 году. Мне давялося шмат вучыцца, бо я блізу два гады не вучылася. Лацінская мова была для мяне зусім новаю, таксама й з матэматыкі давялося вельмі шмат даганяць. Я шчыра ўзялася за навуку. Часу на вершы не было. Я мусіла здаваць экзамены з усіх прадметаў. Частку зь іх я здала яшчэ перад канцом году, рэшту, як матэматыку й фізыку, мне аддажылі на восень. Я так цешылася, што зноў магу вучыцца, што, каб зрабіць прыемнасьць настаўнікам, наважыла як найхутчэй навучыцца па-беларуску. Нашым настаўнікам літаратуры ў 7-ай клясе быў Максім Гарэцкі. Постаць ягоная з самага пачатку была для мяне ахіненая нейкім рамантызмам. Аўтар кнігі, што мне спадабалася,

пісьменьнік... Настаўнік літаратуры, якую я так любіла... Як тут было застацца зусім халоднаю, абьякаваю? На зьмену Юліям Цэзарам і Рычардам Ільвіным Сэрцам прыйшоў, зусім зразумела, Гарэцкі, першы жывы чалавек, які мне падабаўся (а мне было тады ўжо 17 год!). Ці дзіва, што гэта сталася яшчэ адным стымулам як найлепшага пазнаньня і апанаваньня беларускай мовы? Я доўга не адважылася гаварыць аб тым, што і я пішу, Гарэцкаму. Зрэшты, якая з гэтага была-б карысьць? Гарэцкі... і расейскія вершы! І я маўчала і вучылася, і чытала.

А тым часам надышло лета. У Вільню нахлынулі балшавікі, пасыла – літоўцы, то адны, то другія. Ці ўтрымаецца гімназія? Як будзем жыць? Гэтыя пытаньні трывожылі ўсіх. Але я была яшчэ замаладая, каб праймацца глыбей жыцьцёвымі справамі, хоць і адчувала іх вельмі балюча. Трэба было вучыцца й працаваць, каб пражыць. Мама не магла ўсіх пракарміць, бацька працы дастаць ня мог нідзе, сястра й брат былі замалыя. Заставалася толькі я. Вось я й давала ўсё лета лекцыі, пераважна з моваў, маці таксама рыхтавала дзяцей да экзаменаў, пераважна ўсё з нашае беларускае гімназіі. Жылі мы вельмі дрэнна. Памятаю, што ўсе мы чакалі з нецярплівасьцямі, калі пад вечар да мяне прыходзіў на лекцыю адзін нейкі кавалер з нашае клясы, якога я падганяла з моваў, бо ён плаціў адразу за кожную лекцыю, і мы тады за гэтыя грошы куплялі хлеб на вячэру. І памятаю, як адзін раз ён не прыйшоў, бо захварэў, і мы мусілі йсьці спаць галодныя. Але ўсё гэта было нішто ў параўнаньні з прагаю жыць, якою я тады была поўная аж па берагі, хоць навука й выдавалася вельмі паважнаю і настаўнікам, і сяброўкам. Так, паміж страхам і надзеяю надышла ізноў восень. Гімназія не зачынілася. Пачалася навука. Я ўжо так добра апанавала беларускую мову, што прымала ўдзел у „Паўлінцы” Янкі Купалы, якую ставілі на адчыненьне заняткаў, гуляючы ролю Агаты, і, як кажуць, няблага. Заахвочаная ўдачай, я спрабавала пісаць па-беларуску вершы. І як ні дзіўна, у мяне адразу пайшло вельмі гладка.

Першым вершам, які я напісала па-беларуску, быў верш „Хай жаўцее, сыціхае сад з кожнай гадзінай”, другім – „Сьветлы дзень дагараець над сумнай зямлёю”. Перапісаўшы іх чысьценька, я сабралася з адвагаю й падала іх Гарэцкаму пасыла лекцыі. Ён узяў, паглядзеў на мяне, сказаў „цікава” й пайшоў. Увечары таго-ж дня, а было гэта ў суботу, у нас мелася быць, як заўсёды, вечарынка, рэфэрат ці выступ хору, а тады танцы. Мы сабраліся ўсе, селі. Людзей было

шмат, бо на нашыя вечарынкi прыходзілі ня толькі вучні гімназіі, але і ўсе наагул беларусы-віленчукі.

Раптам на эстраду выйшаў Гарэцкі й папрасіў слова на пару хвілінаў. Усе думалі, што ён хоча зрабіць якую заўвагу вучням, так думала і я. Але што са мной сталася, калі я пачула, у чым справа. Гарэцкі звярнуўся да публікі так: „Я хачу вас сёння пацешыць, асабліва тых, хто любіць беларускае слова. Дай Бог, каб я не памыліўся, але мне здаецца, што ў нас сёння нарадзілася паэтка, большая і за Цётку і за Буйлянку”. І тут ён выняў паперкі з маймі вершамі й прачытаў іх слова ў слова, без ані адной папраўкі. Людзі пачалі пляскаць, усе сталі глядзець на мяне, а мне здавалася, што я памру са стыду. Але ўсё абыхлося як найлепш.

Тут я хацела якраз выправіць тую памылку, якая лічыць першым маім вершам „Восень” („Як не любіць мне восень залатую”) у зборніку „Пад сінім небам”. Верш гэты напісаны пазьней за ўспомненны тут і ёсць першым, не напісаным, а першым надрукаваным маім вершам. Увосень 1920 году ў Вільні не выходзіла беларуская газэта й вершаў не было дзе друкаваць. Апрача таго, я была яшчэ замаладая паэтка, а Гарэцкі застрогі крытык, каб так адразу і друкаваць мяне. Паміж іншага, гэта была адзіная ягоная пахвала, сказаная, праўда, ня мне, а людзям, хоць і ў маёй прысутнасці. Ён ніколі маіх вершаў, калі я давала іх яму, не хваліў, а толькі рабіў заўвагі, казаў, што трэба было-б выправіць, змяніць. Сам ён паправак і зменаў ніколі не рабіў. І я яму за гэта вельмі ўдзячная. Ён навучыў мяне паважна й крытычна ставіцца да кожнага слова й цаніць мову, ейную чысціню й прыгажосць. Але хоць Гарэцкі ніколі не хваліў мяне, а толькі ганіў, я адразу навучылася адчуваць, што яму падабалася, а што не, і ніколі ягонай крытыкай не праймалася. Наадварот, мне хацелася пісаць усё лепш і лепш, каб яму спадабалася. Памятаю асабліва той дзень, калі я паказала яму верш „Балотніца”, першы з цыклу „Зачараваны кут”. Як ён цешыўся, хоць нічога асабліва не хваліў, як ён доўга гаварыў аб тым, якою цудоўнаю, багатаю крыніцаю ёсць народная творчасць і як яе трэба шанаваць і ўмела, асцярожна выкарыстоўваць, як ён радзіў паважна заняцца ёю й больш пісаць такіх рэчаў, як „Балотніца”!

Адным словам, пасля рэжымы, зробленай мне Гарэцкім на вечарынцы, я зрабілася слаўнаю ў гімназіі. Малыя з малодшых клясаў глядзелі на мяне з пашанаю, настаўнікі таксама нейк інакш адносіліся да мяне, сяброўкі пышніліся мною. Жыццё стала радасным, цікавым, поўным сэнсу, дарма што не было часта чаго есці, дарма

што й прышласьць нічога не абяцала лепшага... Навука, творчасць, сяброўкі, жыццё гімназіі аж па берагі поўнілі мае дні.

У 1921 годзе ў чэрвені я скончыла адной з лепшых 8-ую класу. Настаўнікі, а найбольш Браніслаў Тарашкевіч (гэта былі часы гэтак званае „Сярэдняе Літвы”) уладзілі мяне настаўніцаю ў адной з беларускіх пачатковых школаў у Вільні. Я пачала зарабляць, хоць і сыціпла, але стала. У хаце ўсе павесялелі. Удзень я вучыла ў школе (на праваслаўных могілках), а па абедзе хадзіла на лекцыі ў Універсытэт. Сюды-ж прыходзіў і мой будучы муж, зь якім я пазналася яшчэ будучы гімназісткай на адной з нашых суботніх вечарынкаў. Хутка сталася так, што, праслухаўшы адну ці дзве лекцыі, мы апыняліся ў Бэрнардынскім садзе або на Замкавай гары. У хаце ўсе былі, аднак, перакананыя, што я пільна вучусь, хоць мо’ і дзівіліся часам, што лекцыі так доўга зацягваюцца.

Роўна праз год, 28-га верасня 1922 году, я выйшла замуж і назаўтра мы з мужам выехалі з Вільні, каб ніколі туды на стала не вярнуцца. Два гады пазней я была ўжо маці двух хлопцоў.

Быць жонкаю й маці – рэч зусім для паэзіі не спрыяючая. Я часам сама дзіўлюся, што я ўсё-ж ня кінула пісаць, што пішу й да сям’і. Сямейнае жыццё дазваляла мне вельмі рэдка адрывацца, аддаваць час творчасці. Шгодзённым жыццёвым клопатам не даюць часу быць адной, мець супакой і спакойныя, нічым іншым не занятыя думкі, каб магчы тварыць. За кожную часіну для пісаньня мне даводзілася ходацца, кожную вытаргоўваць, аплачваць прыкрасцю й непаразуменьнем. Дый сабрацца з думкамі, стварыць належны настрой было блізу немагчыма ў хаце, поўнай дзіцячага крыку й тупату. Ды дарма, я хутка навучылася лявіраваць, выкручвацца паміж мужам, дзецьмі, кухняй і... вершамі.

У 1927 годзе я надаўжэй прыехала ў Вільню й падрыхтавала тут да друку свой першы зборнік „Пад сінім небам”. У гэтым-жа часе я займалася перакладам „Дзядоў” Адама Міцкевіча. Пераклала 1-ую частку, 2-ую й пачала чацьвёртую. Пераклад, як казалі, удаўся вельмі добра. Частка яго была надрукаваная ў вадным з віленскіх беларускіх часопісаў, ці не ў „Беларускіх Гонях”, але цэласць загінупа недзе – у друкароў ці рэдактараў, і яе, на жаль, так і не ўдалося нідзе знайсці.

Першыя паўтара гады пасля замужнасьці мы пражылі ў Слоніме, над самай Шчарай. Я доўга не магла прывыкнуць да вайсковага польскага асяроддзя, у якім апынулася. Усё было такое чужое для мяне. Трэба было хавацца з сваёй беларускасцю. Адзіны чалавек у Слоніме, зь якім мы маглі адвесці душу, быў Гальяш Леўчык, паэт,

стары слонімец. Мы неяк раз сустрэліся зь ім, і ад гэтага часу ён стаўся нашым частым госьцем.

Улетку гэтага-ж першага году муж адправіў мяне да свае сям'і на вёску ў Доры Валожынскага павету. Тут я правяла месяцы тры, а пасья ездзіла сюды кожнае лета. „Вакацыі” ў Дорах вельмі шмат далі мне для разьвіцця мае творчасці. Я пазнала тут найчысьцейшую беларускую мову, песьні, звычаі, пабывала на вясельях, хрэсьбінах, жылася і зь людзьмі, і з прыродай. Шмат песняў я запісала, а мэлёды вывучыла напамяць. Шмат год пазней я напаяла іх кампазытару М. Шчаглову, калі ён пісаў на маё лібрэта оперу „Лясное возера”. Мэлёды гэтыя – пасья скамарохаў у 2-ім акце – „Ой борам, борам, баравіною” і „Ой, гара з гарой разьлігаецца”, дзьве вясельныя песні з 3-га акту оперы.

Пасья паўтарагадовага пабыту ў Слоніме мужа перавялі на Памор'е. Гэта сталася ў 1924 годзе. На памор'і, вельмі далёка і ад Вільні і ад Дораў, мы пражылі шмат год: 13 год у Хэлмне, вельмі прыгожым, поўным зеляніны й паркаў гарадку над Віслай, і год у Равічы, на самой мяжы зь Нямецчынай. Жыцьцё гэтае ўсе гэтыя гады мала спрыяла паэтычнай творчасці. Праўда, я ўжо асвоілася і з польскай мовай і з жыцьцём вайсковае сям'і. Нішто ўжо не дзівіла мяне. Я й сама ўсёй душой наўчылася аддавацца і танцам, і фліртам, і вечарынкам. Але пісаць – я пісала няшмат. Адарваная ад беларускага асяродзьдзя, я толькі крыху й здалёк чула аб здарэньнях і перажываньнях, што хвалявалі яго. Аб чым-жа я магла пісаць? Толькі аб тым, па чым я сумавала – па Вільні, па беларускіх барох, палёх, песнях. Былі такія гады, калі я ня ведаю, ці напісала хоць пару вершаў... Праўда, былі і іншыя, шчасьлівейшыя, калі я пісала больш.

Цікава, наагул, што пабуджае да творчасці, якія здарэньні ці перажываньні ў жыцці паэта спрыяюць ягонаму росту, разьвіццю, плоднасьці? Гэта цяжка прасачыць. Аб сабе я магу сказаць адно: жанчыне наагул вельмі цяжка быць паэтам. Яна, асабліва звязаная сям'ёй, можа пісаць, толькі маючы або вельмі ўпарты талент, або стойкую натуру, або тэмпэрамент, які не паддаецца так лёгка абставінам і чужым уплывам, а робіць сваё. Шэрая будзёншчына – гэта магіла для ўсялякае творчасці...

Успамінаючы мінулыя гады, я магу сыцьвердзіць, што напісала найбольш я тады, калі найменш была звязаная сямейнымі й хатнімі абавязкамі і калі мела найбольш перажываньняў. Перажываньні, цяжкасьці, хоць цяжкія, жудасныя, даюць чалавеку нешта такое, што пабуджае ў ім натхненьне, творчую сілу. Таксама й калі паэт чуе, што

творамі ягонымі цікавяцца, што яны патрэбныя, – сіла ягонае творчасці адразу шугае ўгару. Наадварот, калі адчуваеш і сябе і свае творы нікому не патрэбнымі, наступае поўнае зьнехвачаньне, поўны заняпад усялякага паэтычнага натхнення. Чаму гэта так? Ды, пэўне, такая ўжо людзкая натура. Паэт не становіць выняткам з агульных законаў, наадварот, усё людзкое, і благое і добрае, ярчэй жыве ў ім. Адно справа ў тым, ці патрапіць ён маскавацца. Ня будучы сапраўдным чалавекам, ня можна быць паэтам. Не перажывушы ўсяго, што перажываюць людзі, таксама ня можна быць сапраўднай творчай адзінкай. Перажыванні для паэта – гэта той-жа хлеб. У галодныя гады ён дае зь сябе менш, у гады, багатыя на ўражанні, ён творыць больш. Але мне здаецца, што ўсе гэтыя разважанні маюць мала агульнага з тэмай... Таму пераходжу ізноў да свае аўтабіяграфіі.

Гады паміж 28-34 былі мала плоднымі гадамі для творчасці, хоць я жыла ўсе гэтыя гады вясёлым, бесклапотным жыццём. Штогоднія адведзіны Вільні, пару месяцаў у Дорах, у сэрцы Беларусі, адны падтрымлівалі мяне. Дзеці падраслі, часу я мела штораз больш. Матар'яльныя ўмовы жыцця таксама год у год паляпшаліся, гульні ў брыдж ці бясконцыя вечарыны, ці балі крыху прыеліся. Я ізноў вярнулася да паэзіі. Шмат чытала. Згодна з заўвагай Антона Луцкевіча (А. Навіны), у маёй творчасці з'явіліся новыя ноты.

У 1935 годзе я ўпершыню ўзімку наведала Вільню. Чытала тут свае вершы. Ізноў цесна сутыкнулася з усімі старымі знаёмымі, пазнала новых. Максім Танк і ягоная творчасць зрабілі на мяне вялікае ўражанне. Я пачала пісаць верш па вершы. У выніку з'явіўся мой другі зборнік „Жоўтая восень”. Фактычна не з'явіўся, а быў падрыхтаваны да друку, хоць сьвету так ніколі й не пабачыў. Ня ведаю, ці гэты факт, ці штось іншае, але нешта-ж было прычынай таго, што я зноў трапіла ў поўны заняпад. У 1937, 38 гадох я, здаецца, нічога не напісала, хоць і ня памятаю, калі гэта з-пад майго пра выйшла запіска „Князеўна”, якая столькі крыві напсавала Танку, а таксама й дзеве другія мае паэмкі: „Вяселье” (пра ваўкалакаў) і „Лілейкі”, якія я зусім забылася сёння і якія, здаецца, загінуплі бязь сьледу. Мне, аднак, здаецца, што рэчы гэтыя не былі такія ўжо благія, і адзіны грэх за імі быў, што яны ня йшлі крок у крок, маршам па халодным бэтоне із сучаснасцям.

Так пачынаўся 1939 год.

Вайна засьпела мяне зь дзецьмі, ужо ў гэтым часе вялікімі хлапчукамі 14 і 15 год, у Дорах, вярней, у Вільні, дзе я была ў гэтым часе пры хворай маці. Сям'я нашая за гэтыя гады моцна стаяла. У

1923 годзе, пару тыдняў пасяля нарадзінаў майго старэйшага хлапца Яраслава, сёння нябожчыка таксама, памерла мая сястра Оля, вельмі здольная дзяўчына, вучаніца Беларускай Гімназіі ў Вільні. У 1926 годзе памёр бацька. Засталіся маці й брат Сяргей. Доўга давялося ім ходацца зь бядою, пакуль Сяргей нарэшце скончыў вучыцца і атрымаў пасаду пры Віленскай Унівэрсытэцкай бібліятэцы. Пасада гэтая, хоць і аплачвалася сыціпла, але давала пэўнае ўтрыманьне. Здавалася, скончыліся вечныя матар’яльныя клопаты, можна было-б жыць. Але маці ўжо гэтага не патрапіла. Апошнія дні перад выбухам вайны яна дагарала ад сухотаў. Гэтая хвароба забрала блізу ўсю нашу сям’ю. Брат быў ужо жанаты. 20-га жніўня, пару дзён да вайны ў іх нарадзілася першае дзіця, дачка Людміла. Братавая была ў шпіталі, я – пры маме, дзеці – у Дорах, муж – у палку ў г. Пултуску, дзе мы жылі ад 1937 году.

Пачалася вайна. Сувязь зь ім перарвалася адразу й надоўга.

15-га верасня мама памерла. Хавалі яе якраз у часе бамбардыроўкі Вільні немцамі. Ледзь апусьцілі ў магілу – пасыпаліся бомбы. А назаўтра прыйшлі ў Доры большавікі. Баючыся, што лёс адрэжа мяне і ад дзяцей, я адна ночай пехатой пайшла зь Вільні ў Доры (больш за 120 км). І дзіўна: прывыкшы да дабрабыту й выгодаў за апошнія гады, я ані не баялася. Паклала свае рэчы ў мех і пайшла праз Ліпоўку на Ашмяну. Ісці было страшна. Цемра, усюды пажары ад бомбаў, пад нагамі ямы, нейкая злавесная цішыня... Але такая ўжо ў мяне нейкая недарэчная нагура: калі няма чаго, – я й баюся, і хістаюся, і капрыжу, але як здарыцца бяда, – усё як рукой адымае: і страх, і хістаньне, і сьлёзы, раблюся адважнай і дужай.

Ішла я з прыгодамі. Пад Вішневам папалася большавікам. Яны затрымалі мяне, як падазроную асобу, ды да таго-ж жонку афіцэра, і з колькі іншымі арыштаванымі, пасадзіўшы на воз, прывезлі ў НКВД у Валожын. Тут гутарка была кароткая: распанулі, абшукалі й пасадзілі ў турму. Пакуль справа выясьнялася, што я ніякі не злачынца супраць улады, я праседзела ў голадзе й брудзе 5 дзён. Затое калі выпусьцілі, як я ляцела 17 кілямэтраў з Валожыну ў Доры! Тут мяне ўжо й чакаць перасталі. Хтось бачыў мяне, арыштаваную, у Валожыне й наказаў іншым. Але на гэты раз усё абышлося добра.

Выпадкі разгортваліся. Большавікі надобрае аселі ў нас. Хоць у Дорах наразе ўсё было па-старому, я наважыла ехаць зь дзецьмі ў Вільню, куды мяне клікаў брат. Цягнікі ўжо зноў хадзілі. Нашыя запрэглі каня й завезлі нас зь дзецьмі ў Маладэчна. Увечары мы былі яшчэ раз у Вільні. Тут я пражыла зь дзецьмі ў брата колькі месяцаў.

Жыць было цяжка. Я, адарваная ад мужа зь першага-ж дня вайны, апынулася бяз грошай. Калі Вільню занялі летувісы, і Доры былі адрэзаныя. Брат апынуўся без пасады й грошай з маленькім дзіцяняткам і хворай жонкай, сам цяжка хворы. (Пасьля мамінай сьмерці выявілася, што і ён цяжка хворы на сухоты). Як было жыць? Я звярчалася ў Беларускае Камітэт, але там мне памагчы не маглі таксама. Заставалася адно – варочацца ў Доры, дзе хоць быў пакуль што кавалак хлеба і якая бульбіна, каб не памерці з голаду. Шкада было хлапцоў, яны так схуднелі. І я наважылася. Падала заяўку ў бальшавіцкую рэпатрыяцыйную камісію аб дазvole ўезду на тэрыторыю, што была пад Саветамі. Атрымала дазвол. 31-га сьнежня, напярэдадні Новага Году, я з хлапцамі пакінула яшчэ раз Вільню і апынулася ў Савецкім Саюзе.

Спынілася я на разе ў Вялейцы, дзе жыў брат мае братавое. Тут хлапцы маглі хадзіць вучыцца ў гімназію, ці дзесяцігодку, як яна ўжо звалася. Доры былі таксама блізка, і мне заўсёды маглі адтуль падкінуць тое-сёе з харчоў. Апрача таго, у Вялейцы быў Танк, які абяцаў уладзіць мяне тут на працу. Так і сталася. Праз колькі дзён я ўжо працавала разам з Танкам і ягонай жонкаю Любай у рэдакцыі Вялейскае „Сялянскае Газэты”, хлапцы паступілі ў 8-ую клясу вялейскае дзесяцігодкі, а з Дораў прыбыў на санках першы транспарт добрых рэчаў, аб якіх мы былі забыліся за гэтыя пару галодных месяцаў у Вільні. Жыцьцё пачало наладжвацца. Мы вельмі пасябравалі з Танкам і ягонай Любай. Праца была прыемная (я была стылістам), хоць вельмі цяжкая. Працаваць даводзілася шмат. Калі дзе прамаўляў тав. Сталін або іншы які вялікі чалавек, – пакуль радыстыя прынялі прамову, машыністыя перабілі, я прастылізавала, мінала блізу ўся ноч. Як часта я варочалася дахаты стомленая да сьмерці пустымі вулачкамі Вялейкі, а вакол дрэвы й платы трашчэлі й стралялі ад страшэннага марозу! Ды што зробіш. Усё трэба было цягнуць, бо я хацела, каб хлапцы мае маглі вучыцца, хай і ў савецкай школе, і не былі галодныя, як у Вільні.

На пачатку сакавіка мяне й Танка запрасілі ў Менск. Прымаў нас Саюз Беларускай Письменнікаў. Тут я пазнала Янку Купалу, Зьмітрака Бядулю й шмат іншых. Нас прымалі, паказвалі Менск. Уражаньні нашыя былі з усяго нецікавыя (былі мы ўтраіх: я, Танк і Машара), ды аб гэтым мы гаварылі толькі тады, як заставаліся адны. Але ў Саюзе Письменнікаў мне падабалася, нават Алесь Кучар здаўся мне не такім ужо блгім, як аб ім я чула, хоць Танк і Машара ўрачыста заявілі мне аднаго вечара, што спусьцяць яго са сходаў, бо

ён занадта пачаў быў „ухажываць” за мною. Той самы Кучар зрабіў Танку цікавую заўвагу, калі мы раз ішлі Савецкай вуліцай. Танк, вядома, як Танк, ішоў, сьмяяўся, голасна гаварыў па-беларуску, бо пайншаму ён ці ўмеў. А Кучар спалохаўся: „Ведаеце, – звярнуўся ён да яго, – не гаварыце так голасна па-беларуску, у нас гэта ня прынята”. І гэта ў сэрцы Беларусі – Менску!

Найбольш спадабаўся мне Бядуля. Ён вельмі сардэчна й пасяброўску да мяне аднёсся й сам абяцаў дапамагчы ў справе мужа. (У гэтым часе я ўжо ведала, што ён даваяваўся да бальшавіцкага палону й сядзіць у Старабелскаму ў лягеры). Купала здаўся мне нейкі, як быццам не ў сабе. Маўклівы, сумны. Коласа я ня бачыла, але чула ягоны голас у тэлефоне. І ён, і голас, і справа, па якой ён званіў, мне не падабаліся зусім.

У Менску было страшэнна сыцюдзёна, мы добра-такі намерзьліся там, бо нідзе нічога не апальвалася, апал скончыўся, бо на календары была вясна і паліць „не палагалася”, а што стаяў мароз у 20 градусаў, нікога не хвалявала.

Пару дзён пасля звароту зь Менскіх „гасьцей”, аднае прыгожае раніцы, калі я толькі ўставала з ложка, каб ісьці ізноў у рэдакцыю пасля недаспанае ночы, у нашыя дзьверы пастукалі ўзброеныя энкавэдысты. Яны зь месца абшукалі мяне, дарма, што я была яшчэ нават без сукенкі, і загадалі мне зараз-жа зьбірацца з хлапцамі, куды – яны не сказалі. Хлапцы былі ў школе. Па іх пайшло двух энкавэдыстых із штыкамі „наперавес”. Два іншыя тым часам абшуквалі пакой, дзе мы жылі, і ўсе мае небагатыя рэчы. (Уся нашая маёмасьць засталася была ў Пултуску, дзе й загінула).

Хоць гімназія, пераробленая бальшавікамі ў „дзясяцігодку”, і была на іншым канцы гораду, энкавэдоўцы вельмі хутка прывялі хлапцоў. Мне тым часам дазволілі апрануцца, разумеецца, пад наглядом вартаўнікоў, пасля асабістага абшукваньня мяне энкавэдысты ўзяліся за перагляд нашых сыціплых рэчаў. (Вайна засьпела мяне й хлапцоў у Дорах, не было ніякай магчымасьці трапіць у Пултуск, дзе мы там жылі, каб забраць хоць-бы неабходнае. Аб мужу-ж я ведала толькі адно, што пайшоў ваяваць і трапіў у савецкі палон). На падлогу вывернулі валізу, сыцягнулі з лавы, на якой была мая пасьцель, коўдру й падушкі, усё ператрэсьлі. Забралі альбом з фатаграфіямі, кнігі, лісты. Ярку (старэйшаму хлапцу) удалося схваць колькі фатаграфіяў пад кашуляй на грудзёх, рэшта так і загінула. Пасьля перагляду рэчы й пасьцель абы-як звязалі ў клумак, і неўзабаве мы ўжо стаялі ў машыне, якая імчала вуліцамі Вялейкі. Шмат такіх машынаў можна

было пабачыць у гэты сьцюдзёны, золкі дзень 13-га сакавіка ў горадзе!

Усіх высланых звозілі на станцыю й ладавалі ў даўжэзны таваровы цягнік. Уся станцыя была поўная людзей. Вартаўнікі грубыя, брутальныя; сплаканыя, напалоханыя жанчыны (іх ды дзяцей было 99%); сваякі й знаёмыя, якія, дарма што большавіцкія запалохваньні, прыбеглі праводзіць сваіх блізкіх у далёкую нязнаную дарогу, усё гэта мітусілася, пхалася, крычэла й плакала. Энкавэдоўцы шчыльна абкружылі цягнік, але ўсё-ж той і гэты з натоўпу прарываўся, падбягаў да дзвярэй вагонаў, падаваў тую ці іншую забытую рэч, бутэльку малака, яшчэ раз разьвітваўся. Нас – ніхто не праводзіў. Нам – ніхто нічога не падаваў, хоць мы і ехалі ў вялікую дарогу, ня маючы пры сабе нават кавалка хлеба. Ды ці да хлеба тады было? Пачуццё страшэннай крыўды сьціскала горла... А людзей усё прыбывала й прыбывала. Было сьцюдзёна. Ішоў дробны дождж... Вясна ў гэтым чорным годзе не сыпшлася прыйсьці на зьмену небывала вострай і марознай зіме!

Толькі позна ўвечары цягнік рушыў зь месца. Усе плакалі. І гэтыя, сьцісьненыя шчыльна, як быдлё, у цёмных, брудных вагонах, і гэныя, абাপал рэйкаў, што ўсыяж адганяліся прыкладамі энкавэдыстых, нябачаны ў імглістай цемры вялікі маўклівы натоўп. Плакала і я, уткнуўшыся ў клумак з пасьцеляй, плакала так доўга й балюча, аж заснула, закалыханая мерным стукатам колаў.

Падарожжа нашае трывала блізу 3 тыдні. Цяжка сёньня паверыць, што знайшліся сілы ператрываць усе злыбяды, што выпалі на нашу долю падчас гэтага жудаснага падарожжа. Ехалі мы ўвесь час пад моцнаю эскортаю брутальных энкавэдоўцаў, у шчыльна замкнёных вагонах, у пацёмку, у холадзе й голадзе. Есьці нам упершыню далі толькі на трэці дзень, калі мы мінулі межы Беларусі. Тады-ж нас на часіну выпусьцілі „пад вагон”, не выпускаючы, аднак, ні на імгненьне з-пад нагляду. У нашым вагоне было 30 чалавек, жанчын і дзяцей, у іншых шмат больш, да 40. Усе ціснуліся на бруднай падлозе, на клунках, ахінуўшыся, чым мага. З аднаго боку былі зробленыя з дошчак як-бы нары, дзе таксама сядзелі й ляжалі людзі. Вокны нашага вагону былі забітыя бляхай, але праз пару дзён хлапцом удалося адарваць цвікі й прыпадняць яе. Зрабілася крыху відней, і можна было па чарзе глядзець на мінаныя шэрыя, няветлыя ваколіцы савецкага раю.

Ды што значыць чалавек! Мінула колькі часу, першая распач крыху прытупілася, і ў нашым вагоне завёўся такі-сякі лад. Усе

пасябраваліся, жыліся... Перасталі плакаць ці, лепш кажучы, плакалі кожны сабе, паціху, у куточку. Дзеці павыцягвалі нейкія цацкі, пачалі шумець. Моладзь, а яе ў нашым вагоне было шмат, хлапцоў і дзяўчат у веку ад 12-цёх да 17-цёх год, узялася нават сьпяваць, часам нат’жартаваць і сьмяяцца, хоць ніхто ня ведаў, калі й дзе будзе канец нашаму жудаснаму падарожжу. Але ў іншых вагонах было горш. Найменшыя дзеці (былі такія, двухтыднёвыя) паміралі. Не было ня толькі што малака, нават вады, каб даць ім. Раз на двое сутак, апоўначы, цягнік прыпыняўся на вялікіх вузлавых станцыях, і дзяжурныя па вагоне хадзілі пад вартай па хлеб і зупу. Гэта было ўсё, што мы даставалі, каб не памерці. Так, праехаўшы вялікі шматок Расеі, мы перасеклі Урал, вельмі прыгожы ў сваім суровым каменным харасьцёве, і апынуліся ў бязьмежных стэпах Заходняе Сібіры.

Пачыналася ясна... Сьнег блізу згінуў. Абапал чыгункі, як вокам скінуць, рудзелі бясконцыя прасторы ссохлае леташняе травы. Дзе-нідзе на даляглядзе бялеліся рэдкія бярозавыя пералескі. Было страшэнна пуста, сумна й безнадзейна. Я ўвесь час сядзела ля вакна й глядзела на кавалачак сіняга неба, што было відаць у шчыліну... „Толькі ясною бывае неба такое сіняе, толькі ясною бываюць далі такія чыстыя...”, – настырліва, у тахт колаў, зьвінела ўвушшу. Гэты верш, што ўвайшоў пазьней у зборнік „Сягонья”, нарадзіўся якраз аднае ясновае раніцы ў цягніку, што вёз нас у далёкую ссылку праз аднастайныя сібірскія стэпы.

Пасьля 20-цёх дзён пакуты мы дасягнулі нарэшце мэты. Цягнік, які ўжо ад колькі дзён, не даяджаючы Новасібірску, зьвярнуў быў проста на паўдня, спыніўся на маленькай стэпавай станцыі на беразе нежывога салёнага возера. Нас выгрузілі й машынамі разьвезьлі па бяскрайніх прасторах. Наш вагон, усе разам, трапіў у глухую калгасную вёску Дзьмітраўку, дзясяткі кілёмэтраў (больш за 70) ад чыгункі. Тут мы доўга сядзелі на вуліцы, у пяску, ня ведаючы, што рабіць і куды йсьці. Нас проста скінулі з машынаў сярод сяла і ўсё. Калі сьцямнела, мясцовыя калгасьнікі, украінцы, пераселеныя сюды яшчэ царскім урадам, якія дагэтуль маўклівым натоўпам прыглядаліся нам здалёк, пасьмялелі, падышлі бліжэй. Тыя, што мелі мягчэйшыя сэрцы, запрапанавалі начлег. Нам пашанцавала. Нейкая старая забрала нас да сябе, дала есьці. Пашанцавала яшчэ некаторым. Але й былі такія, што начавалі на двары.

Назаўтра прыехалі з раённага НКВД. Сабралі нас усіх у сельсавеце. Доўга перапісвалі нас, дапытвалі, а нарэшце сказалі, што мы ня маем права нікуды з нашае вёскі выходзіць, што маем штодня а

7 гадзіне раніцы мэльдавацца ў сельсавеце і што... мусім сабе радзіць, як патрапім. „У каго няма грошай, а яны, пэўне-ж ёсць у кожнага, выж „памешчыкі”, – сказаў адзін з энкавэдыстых, – той можа ісьці „пабатрачыць у калгасьнікаў”. Нам да вас справы няма, і працы мы вам ніякай даць ня можам, пакуль вы не „перевоспитаецеся” і не „раскулачыцеся”.

І мы пачалі шукаць заробткаў, старацца хоць як-колечы наладзіць жыцьцё. Заробаткі знайшліся. Справа ў тым, што ўсе калгасьнікі, не вылучаючы старое, у якой мыначавалі першую ноч і якой было ўжо 80 год, штодня мусілі хадзіць на працу ў калгас. Працавалі яны ад цямна да цямна далёка ў стэпе. Але ў хаце, аднак, трэба было даваць раду, праца й тут была. Трэба было нацягаць вады каровам апаўдні (студні ў Дзьмітраўцы былі страшэнна глыбокія, і вады ў іх было мала), пачысьціць хлявы, вымазаць хату (хаты ў Казахстане, абсалютна бязьлесным, усюды з гліны, і прынамсі раз на год іх трэба нанова абмазаць, каб не разваліліся ад дажджу й сонца).

І вось калгасьнікі пачалі нас наймаць, каб выконваць за іх гэтую працу, тым больш, што НКВД афіцыйна гэтага не забараніла, хоць і сказала неафіцыйна, што калі хто зь мясцовых жыхароў будзе дапамагаць „палякам”, дык таго вышлюць „на Камчатку”. Мы за посьцілку й два ручнікі нанялі кватэру ў аднаго калгасьніка, гэта значыцца, месца ў хаце, дзе можна было спаць на глінянай падлюзе, і ўзяліся за заробаткі, каб не загінуць. Капалі гліну, мясілі ў ямах із сечкай, лазілі на стрэхі, мазалі іх глінай, правілі каміны, рабілі „саман” (цэглу з гліны, мяшанае зь сечкай), цягалі ваду са студняў. За гэтае нам плацілі пшаніцай, давалі хлеб, часам нават малако. Бульбы й ніякага варыва ў Казахстане мы ня бачылі. Кажуць, калі ўдасца, бывае, добры год, дык родзіць там і бульба, і нават кавуны, але пры нас год быў зусім засушлівы, і нічога на гарадах ня толькі ня вырасла, але нават і не абышло. Так-сяк мы пачалі новае жыцьцё.

Мясцовае жыхарства й само жыло ў вялікай нястачы. Шмат якія калгасы год у год галадалі. У нашай Дзьмітраўцы было, праўда, крыху лепш. Летапні год быў выняткава ўраджайны, і кожны меў запас пшаніцы, але не было ні адзежы, ні абутку, ні пасьцелі, ні посуду. З нашае посьцілкі гаспадары пашылі сабе па кашулі, і гэта было для іх велізарнае сьвята. Спалі яны на голым гліняным прысечку, падаслаўшы пад галаву брудную падраную ватоўку, скіненую толькі што з плечаў, хадзілі блізу босыя, дарма што стэп быў поўны атрутных скарпіёнаў, ня мелі ні ложкаў, ні нават лаваў.

У працы, у тузе прамінула сьпякотнае, паспаленае казахстанскае лета. Ні разу за ўсе летнія месяцы не было дажджу. Зямля палопалася, голы, пусты й так стэп зрудзеў і ссох дарэшты. Пагражалі няўрода й голад. У калгасе быў страшэнны непарадак і хаос. Валы здыхалі, трактары псаваліся. Калі што, раней пасеянае, і абышло, і дасьпела, – так і марнавалася на карані, бо не пасьпявалі зжаць і звазіць. Сена часткаю згарэла ў стэпавым пажары, часткаю зазімавала пад сьнегам. Калгасная скаціна засталася бяз корму на зіму.

У калгасах па той бок чыгункі, у Алтайскім краі, пачаўся голад. Ад раніцы й да вечара праз нашу вёску пацягнуліся працэсіі галодных сібіракоў-калгаснікаў, што жабравалі пад вокнамі хлеба. Але хлеба і ў нашай Дзьмітраўцы ўжо мала ў каго было. Пад вясну шмат хто захварэў на цыngu. Што-ж казаць аб нас! Дарма, што цяжкой працай мы зарабілі былі крыху хлеба, нам давялося пазнацца гэтаю зімою і з голадам і з холадам. Зімавалі мы ў глінянцы, якую самі сабе змайстравалі і абмазалі з развалінаў старое закінутае хаты, што калісьці належала да будынкаў нейкага раскулачанага й выгнанага зь вёскі кулака (такіх развалінаў, адных сьценаў, было ў нашым сяле вельмі шмат). Там было цёмна, цесна й сьцюдзёна. Была, праўда, печка, што вечна курэла, але паліва было мала. Дроваў у Казахстане няма. Паляць там сухім палыном, саломай і „кізякамі” (высушаным каровім гноем). Усю восень мы хадзілі далёка ў стэп ірваць палын, які расьце там вышэй чалавека, і хоць пакалечылі й паранілі рукі аб калючае цыбур’ё, а крыху апалу прызапасілі. Хадзілі таксама ў стэп, дзе пасьвіліся калгасныя каровы, зьбіраць высушаныя гарачым сонцам „кізякі”. Аднак ні палыну, ні „кізякоў” на ўсю даўгую сібірскую зіму не хапіла. А зіма гэтая была сапраўды жудасная – вятраная, маразная, завейная. Тыднямі трымалася страшэнная сьцюжа (50 градусаў і больш), дзьмуў безупынны ледзяны вецер з Паўночнага акіяну, па стэпу мяло сьнег. Восем чалавек калгаснікаў (у тым ліку тры жанчыны) з нашае вёскі замерзлі на працягу зімы, заблудзіўшы ў мяцеліцу („буран”) каля собскіх хатаў. Замерзла й шмат „ссылных” зь іншых вёскаў, але мы ўсе цудам дачакаліся вясны, хоць шмат хто захварэў на цыngu. Усю зіму мы праседзелі ў нашай зямлянцы ўпацёмку, бо не было ні газы, ні сьвечак. Адзін раз, памятаю, столькі было выпала ўначы сьнегу, што нас зусім засьпала, і толькі праз суткі калгаснікі-суседзі адкапалі нас. Ды ўсё-ж мы жылі й нават ніколі асабліва не кідаліся ў распач. Відаць, ні голад, ні сьцюжа, нястачы ці цемра не патрапяць зламіць чалавека.

У лютым, у канцы, калі ўжо дні пабольшалі й летуцелася аб блізкай вясне, зімовая манатоннасць перарвалася для мяне адным здарэннем. Прыяжджала НКВД, перапісвала ізноў усіх, а мне загадала ўзяць хлеба на тры дні і з паштаром ехаць у раён. (Пошту ў нашае сяло вазіў з раёну, за 40 кілёметраў, гарбаты паштар-калгаснік на санках, запрэжаных ледзь живою сівою канягаю). Вядома, мы ўсе вельмі такім загадам усхваляваліся, але не было рады, трэба было збірацца ў дарогу. Дасталі кавалак хлеба, пазычылі велізарны кажух і старыя валёнкі (маrazy, хоць і вясна блізка, трымаліся ўсцяж вялікія), і назаўтрае досвіткам я паехала з паштаром у раён. Ехалі мы суткі, бо конь быў слабы, давялося начаваць у нейкім чужым калгасе. Раённае НКВД пратрымала мяне ў страху й няведзе цэлы дзень, а ўначы, ізноў санкамі, адправіла ў „вобласць”, даўшы ліст да самога начальніка абласнога НКВД у горад Паўладар. Дарогаю пачалася адліга, у Паўладары вуліцы абярнуліся ў рэчкі. Прабрыўшы са станцыі да гораду пехатою ў сваіх валёнках добрых колькі кілёметраў, я прастудзілася й захварэла. Начальніка НКВД у горадзе не было. Агледзеўшы мой ліст, мне сказалі прыйсці назаўтрае. Але куды было дзецца? Я з гарачкаю пабрыла па горадзе. Хадзіла аж дацямна. Нарэшце адважылася пастукацца ў нейкую хату ў канцы аднае доўгае вуліцы й то толькі таму, што далей ісці было немагчыма – велізарная лужына, сапраўднае возера, залівала ўсю вуліцу. І здарыўся чуд. Старая жанчына, што жыла ў хаце, адразу прыняла мяне пераначаваць і нават напайла гарбатаю й паслала мне добрае ложка! Я вылежалася і адпачыла, а назаўтрае ізноў пайшла ў НКВД. Сядзела я там, галодная, цалюткі дзень. Начальнік прыняў мяне толькі ў дзесяць гадзін ўвечары і, доўга не гаворачы, перадаў мне ліст і грошы на дарогу і загадаў зь першым-жа цягніком ехаць у Маскву. Я была страшэнна і здзіўленая, і зацікаўленая. Баялася я ўжо менш. Бо калі-б мяне меліся арыштаваць, як я раней думала, дык нашто было гэта рабіць аж у Маскве, а ня тут, на месцы?

І вось я паехала. Кажух пакінула на станцыі, але валёнкі цягнула на нагах, дарма што ад вільгаці яны размоклі й зрабіліся велічэзнымі. Ад прастуды застаўся кашаль, які мучыў мяне праз усё падарожжа. На шосты дзень я пчасьліва заехала ў Маскву, знайшла па адрасе на канвэрце ліста Маскоўскае НКВД (на Лубянцы), ізноў запаўняла там бясконцыя анкеты, адказвала на бясконцыя пытанні. Энкавэдоўцы стараліся намовіць мяне, каб я падпісала развод із маім мужам, але я адмовілася. І падумаць толькі, што муж мой быў якраз у гэтым часе там, на Лубянцы, можа, празь якую сыяну ад мяне, а я й не

падазравала гэтага! Наагул, і па сяньняшні дзень я ня ведаю, пашто мяне Маскоўскае НКВД выклікала аж з Казахстану? Ці яны хацелі паглядзець на мяне, ці намовіць на развод, ці яшчэ што. Урэшце-рэштаў яны сказалі мне, што за мяне „ходатайствуют” важныя асобы й што я, магчыма, буду звольненая з высылкі, а пакуль што маю ехаць назад у Казахстан і аб усёй справе маўчаць. Я так і зрабіла. НКВД завезла мяне на станцыю, купіла білет і пасадзіла ў цягнік. Праз тыдзень я была ўжо ў нашым раённым мястэчку.

Пагода змянілася. Пацяплела. Пачалося вясновае разводзьдзе. Па вуліцах імкнулі ручаі, усюды была вада, вада, а я была ў сваіх цяжкіх, намоклых валёнках! Пошта ня езьдзіла, усякае спалучэньне з нашай далёкай Дзьмітраўкай было перарванае. І я наважыла йсьці дахаты пехатою праз стэп, бо ў раёне мне не было куды дзецца. Цяжка было йсьці ў кажуху, што цягнуўся па зямлі праз мокры, падобны да кашы, сьнег. Навокал была шэрая маўклівая пустка-стэп. Дарогу было ледзь знаць. Пад нагамі хлюпаў мокры сьнег, над галавою было шэрае неба.

Я мінула дзьве вёскі, адну зь іх кіргізкую (казахскую). Тут нейкі незнаёмы кіргіз, што стаяў на вуліцы, запрасіў мяне да сябе словамі: „Ты ссыльны? Дык хадзі да мяне чай піць”. Я была вельмі стомленая й піць мне страшэнна хацелася, я пайшла за кіргізам. Ён прывёў мяне ў гліняную хатку, падобную да хатаў у нашай вёсцы, толькі ніжэйшую й звонку не пабеленую й бяшталтную, як куча гною. Але ўсярэдзіне было досыць чыста. Жонка кіргіза загатавала вады ў мядзяным катле, і ўся сям’я села на падлозе вакол нізенькага століка. Мне падставілі куфэрак, каб выгадней сесыці. Чай кіргізы п’юць зь цікавых місачак, падобных да вінных чарак, завуцца яны піяламі. Адпачыўшы ў добрага кіргіза (усе яны цярэць ня могуць бальшавікоў, адгэтуль і сымпатыі да іхных ахвяраў), я яшчэ шпарчэй, наколькі дазвалялі кажух і валёнкi, пайшла мясіць мокры стэпавы сьнег.

Калі цямнела, я даходзіла да вялікае вёскі, найбліжэйшае да нашае, зрабіўшы за дзень 32 кілёмэтры. Тут я пераначавала ў аднэй сям’і, таксама вывезенай зь Вялейкі, а назаўтра пабегла апошнія 8 кілёмэтраў. Я не была ў хаце больш двух тыдняў, дык ня дзіва, што мяне рупіла хутчэй пабачыць хлапцоў. Валёнкi так панаціралі мне ногі, што я ўжо не дала рады цярэць, скінула іх і апошнія 5 кілёмэтраў ішла босая па сьнегу й вадзе. Ногі зрабіліся чырвоныя-чырвоныя, і ані не было холадна, а што найдзіўней, дык я ня толькі не прастудзілася, але й рэшткі папярэдняй хваробы як рукой зняло! Праз тры тыдні, ці мо’ крыху больш, з раёну прыйшла папера, што мы звольненыя й можам варочацца „на пражнее местожительство”.

Уручылі нам гэтую паперу а гадзіне 1-ай уночы, а ў 6 гадзін мы меліся быць гатовыя да выезду! Ясна, што ўсю ноч мы ня спалі, пакаваліся, раздавалі рэчы сябром па няшчасцю, зьбіралі ад іх лісты да сваякоў, даручэнні. І вось ізноў мы стаялі на машыне і імкнуліся праз стэп, але ўжо дахаты!

Быў першы сапраўдны вясновы дзень. Стэп прачынаўся да жыцця, пачынаў зелянець... Недзе ў тумане гулі трактары, стэпавыя птушкі пішчэлі й цьвіркалі на ўсе галасы. На душы было радасна, і радаснае было ўсё навокал. Дзён праз дзесяць пасля мы былі ўжо ў Дорах, дзе засьпелі вялікія змены. Нашых выселілі з дому, там зрабілі школу, зямлю адабралі пад калгас. Сад увесь памерз, не засталася ні яблычкі... Усюды гаспадарылі чужыя людзі. Але дарма, мы былі ў хаце і ўсё! Дні праз два мне прыйшоў загад ехаць у Беласток. Хлапцы засталіся ў Дорах. У Беластоку я адшукала Танка (ён, ня ў прыклад іншым, быў мне нават напісаў ліст у Казахстан, не пабаяўся, за што я была яму вельмі ўдзячна), і той уладзіў мяне на кватэру й на працу ў рэдакцыі газеты. Тут я й працавала да выбуху вайны, гэта значыць якіх тыдняў пяць.

Калі першыя бомбы пасыпаліся на Беласток, я наважыла не заставацца тут, баючыся, што лінія фронту можа надоўга адрэзаць мяне ад Дораў, тым больш, што пару дзён перад гэтым я атрымала ад дзяцей радасную вестку, што муж мой прыйшоў дахаты, звольнены з Лубянкі, дзе, як мы цяпер толькі даведаліся, ён праседзеў паўтара гады. У месце была паніка. Савецкія ўладары ўцякалі як мага. Каб дастацца на цягнік або самаход, – і мовы быць не магло. Заставалася йсці пехатою. Я спакавала свае нешматлікія рэчы ў торбу, ускінула яе на плечы і, як толькі пачало цямнець, выйшла гарадамі на шашу й пайшла на ўсход. Чырвоная армія ўцякала. Тысячы машынаў, танкаў, тачанкаў, гарматаў імкнуліся ў шалёным тэмпе таксама на ўсход, сьпіхаючы адно аднаго ў канавы, ломячы прыдарожныя дрэвы й парканы. Ззаду палымнела чырвонае зарыва пажараў. Ад пылу цяжка было прадыхнуць, ад гуду гуло й зьвінела ўвушшу. Прайшоўшы пару кілёметраў полем уздоўж шашы, я сустрэла дзяўчыну з валізкаю ў руках, якой яна не магла даць рады цягнуць. Мы разгаварыліся. Яна была беларуска, вучылася ў Беластоку й цяпер уцякала дахаты, за Ваўкавыскам, на вёску. Нам было ў адну дарогу, і мы наважыліся йсці разам. Мы й пайшлі. Жудасная была гэтая дарога. Некалькі дзён мы былі шточасіна на валасок ад сьмерці, бо немцы бамбілі шосы й ласы безь перасьціханку. Адна бомба разарвалася так блізка ад нас, прыпуленых у страху пад хвойкаю, што мяне раніла асколкам у шчаку.

Ранка была малая, і я нават не звярнула на яе ўвагі, заціснула хусткай, каб кроў ня капала й пайшла далей, але пад вечар шчака ўспухла й пачала нарываць, а назаўтра я ўжо мела вялікаю гарачку. Мы ня мелі з сабой нічога есці. Вады таксама нідзе на дарозе не траплялася. Тры дні мы ня елі, а замест вады ссалі хустачкі, намочаныя ў балоце, напатканым тут і там у лесе. На шашу выйсьці баяліся, бо немцы ўсцяж білі з паветра па адступаючых савецкіх частках, і ўся шаша была перагараная ямамі ад бомбаў і засыпаная трупамі. Уночы вакол сьвяцілі жудасна пажары. Ад гарачкі мне ўсё здаваліся нейкія здані. Кожны куст здаваўся то танкам, то гарматаю, дрэвы прымалі постаці байцоў, што нацэльваліся проста ў мяне. Гэта быў вельмі цікавы стан, і я здавала сабе зь яго ўвесь час дасканала справу, хоць і не магла нічога парабіць, каб мне не здавалася. А тым часам ногі нашыя, паміма волі, ішлі ды йшлі. У аднэй вёсцы недалёка Сьвіслачы стомленасьць, аднак, зваліла нас нарэшце з ног. Мы папрасіліся ў нейкае жанчыны ў гумно, ляглі ў саломе й так моцна заснулі, што ня чулі нічога... А тым часам вёску збамбардавалі, адзін канец яе пачаў гарэць, а неўзабаве зьявіліся на выгане першыя нямецкія танкі. Давялося пераचाкаць зьмену. Мы пераседзелі ў вёсцы два дні, а калі нямецкія танкі й вайсковыя часткі прайшлі, – пайшлі іхным сьледам.

Неўзабаве дзяўчына мая прывяла мяне ў сваю вёску. Тут я гасьціла ізноў два дні, а пасля ўжо адна пайшла ў далейшую дарогу. Ледзь не ўтапілася, пераходзячы празь Сьвіслач па рэштках спаленага мосту. Пасьлізнуўшыся на абвугленым бяровеньні, я звалілася ў ваду, але ў апошні момант ухапілася за нейкую бэльку і зь вялікай цяжкасьцю вылезла. Навокал не было ні душы. Абсушыўшыся збольшага на беразе, я пайшла лесам далей. І гэтак я йшла пехатою да Ліды, а ад Ліды ўжо ўздоўж чыгуначных рэйкаў да Багданава, адтуль на Валожын, начуючы ў гумнах, жабруючы па хатах хлеба ці якое стравы. Затое ў Дорах я ўжо адпачыла! Праўда, тыдні два я ўсё роўна не магла хадзіць, бо падэшвы ног нарывалі. Давялося ўсё больш ляжаць у гумне, у халадку, і адпачыла я дасканала.

А жыцьцё не стаяла. Навокал рабіліся і страшныя і цікавыя рэчы. Праляцеў фронт, бальшавікі паўцякалі, калгасы раскідаліся, усё пачало варочацца да ранейшага. Угары кружылі, як тыя каршуны, самалёты. Уздоўж даляглядаў паўзлі дымы, уначы неба было страшное й чырвонае. „Гэта гарыць Менск”, – гаварылі людзі, спакойна сянуючы, жнучы, сеючы, як быццам не было нічога гэтага – ні вайны, ні самалётаў, ні пажараў.

Але-ж век заставацца ў Дорах, сенаваць, жаць, сеяць, як усе вакол, не хацелася. Палажэнне было няпэўнае, што ёсць, а што яшчэ будзе, ніхто тут ня ведаў. І вось я пачала намаўляць нашых не баяцца, а зьездзіць у Менск, паглядзець ды паслухаць, што чуваць на сьвеце. Нарэшце малодшы мужаў брат, найсьмялейшы, згадзіўся зьездзіць са мной у места.

Калі я ўпершыню пабачыла Менск, прыехаўшы на госьці ў Саюз Письменьнікаў із Танкам і Машарам, ён мне зусім не спадабаўся. Было тут, праўда, колькі зусім новых, вялікіх, прыгожых будынкаў, як Дом Ураду, гатэль „Беларусь” і іншыя. Але побач зь імі, прытуліўшыся да іх, стаялі старыя, шэрыя хаткі. Паркаў і наагул дрэваў у цэнтры гораду было мала. Ходзішчы й вуліцы былі не ў парадку, вулічны натоўп пасавецку шэры. Да таго-ж стаяла яшчэ зіма, дарма што гэта быў ужо пачатак сакавіка. Усюды была халадэча страшэнная, таму што на пляну горад пераставаў апальвацца з пачаткам сакавіка, а ці была ўжо вясна, ці маразы да 20° – гэта нікога з уладаў не трывожыла. Трапіўшы ў Менск цяпер, я сапраўды не пазнала яго: як вокам скінуць, цягнуліся руіны, руіны й руіны. Чорныя пажарышчы, здавалася, яшчэ курыліся. На першы пагляд, гэта быў нежывы, памёрлы горад. Я хадзіла па вуліцах і, дзіўная рэч, пачынала любіць апусьцелае места, пачынала любіць ягоныя руіны й пагарэлішчы, дарма што сэрца сыцскала сумам і вусьцішай.

У выніку мае паездкі ў Менск і маіх ад яе ўражаньняў, пару тыдняў пазней мы з мужам апынуліся ў Менску, дзе адчынялася магчымасьць, хоць пад ботам акупанта, рабіць беларускую працу. Мы атрымалі кватэру на былой Ленінградскай вуліцы, муж пачаў працаваць, а я глядзела з вакон нашага 4-га паверху на разьбіты Менск і сумавала. Хлапцы засталіся ў Дорах, і я ня мела ніякіх сямейных абавязкаў, бо я нават і не варыла ў хаце. Было сумна й нудна. Усё перажытае за апошнія гады, маё самотнае ходаньне з жыццём пасья выбуху вайны, Казахстан, жудасныя здарэньні, апошнія пешае падарожжа зь Беластоку, – усё гэта толькі цяпер сапраўды адчулася, зразумелася ясна й востра. Мяне агарнуў нейкі дзіўны непакой. Гэткі стан трываў колькі дзён. А тады крыніца натхнення, удосыць напоеная перажытым, пазнаным і перацярпелым, выбухла. Так нарадзіўся першы верш гэтага новага пэрыяду мае творчасці „Паўшым”. (У Казахстане я не напісала ні радка. У Беластоку ўжо збіралася апошнімі днямі ўзяцца за пяро, пачатак абразка „Стары Сымон” круціўся ў галаве, ды выбух вайны ня даў мне здзейсьніць

жаданае). За „Паўшым” з’явіліся „Сягоньня”, „Трэба быць песьняром і цяпер” і колькі іншых.

Якраз у гэтым часе муж запрапанаваў мне пайсьці на працу ў рэдакцыю „Беларускае Газэты”, якая пачала выходзіць у Менску. На самым пачатку свайго жыцця ў Менску (я прыехала да яго крыху пазьней) ён жыў разам з рэдактарам газэты сп. Антонам Адамовічам на адной кватэры й быў аб ім вельмі высокай думкі. Мне й самой хацелася пайсьці працаваць. У хаце было так сумна цэлы дзень адной. Адно я баялася, ці патраплю працаваць у гэтай рэдакцыі. Праўда, я працавала ўжо ў Вялейцы й крыху ў Беластоку й працавала добра, але такая ўжо мая натура, што я ніколі не даацэньваю сваіх сілаў і магчымасьцяў. Заўсёды мне здаецца, што я чалавек нецікавы, усё раблю і ўмею горш за іншых, а шчыра кажучы, ня ўмею й не патраплю нічога. Да таго-ж я вельмі нясьмелая, і пайсьці куды ці пастарацца аб чым, ці, Божа барані, папрасіць каго аб чым – для мяне рэч вельмі прыкрая й цяжкая. Апошнія гады, праўда, давялося мне штодня й штогадзіны перасільваць, адольваць гэтую сваю дурную натуру, бо што было-б і са мной, і з хлапцамі, каб я так і сядзела дзе на печы? Але колькі я перажыла праз гэта, ніхто, апрача мяне самой, ня ведае.

Дык вось, я дні два збіралася йсьці ў рэдакцыю, баялася, як мяне там сустрэнуць, што скажуць. Баялася Адамовіча. Ён, як некалі Гарэцкі, здаваўся мне нечым вышэйшым, нейкім жыхаром Алімпу ці што. Але ўрэшце-рэштаў я ўзяла перапісаньня начыста апошнія вершы і ўсё-ж пайшла. Сэрца маё моцна білася, калі я ўваходзіла ў цесны пакойчык, дзе тады рэдакцыя месцілася. Там было моцна накурана і, як мне здалося, было аж зашмат людзей. Пазнаёміліся... Я перадала Адамовічу вершы. Ён перагледзеў іх моўчкі, а тады голасна зачытаў прысутным верш „Паўшым”, а пасля „Сягоньня”. Мне зрабілася сьмялей і веселей. Я падумала, што калі Адамовіч чытае вершы супрацоўнікам, дык хіба яны добрыя. І ўся мая нясьмеласьць згінула. Празь некалькі дзён, калі рэдакцыя газэты перанеслася ў собскае памяшканьне недалёка Пляцу Волі, я пайшла на працу. Спачатку я сядзела зусім адна ў вялікім пустым пакоі. Працы фактычна не было, ці мо’ мне яе не хацелі даць, ня ведаю. Я пачала займацца сваёй пісанінай. Сядзела ля вакна, перакладала лібрэта да опэры „Кармэн”, нанова перакладала „Евгения Онегина” для тэатру, які таксама ў гэтым часе пачаў быў сваю працу. Дзень ішоў па дні, і я зусім уцягнулася ў творчыя справы. Сяньня я разумею, што мне таму й не давалі нічога рабіць у рэдакцыі, апрача адчэпнага, дробных

перакладаў, каб я магла спакойна займацца сваім пісаньнем, але тады мне было крышачку крыўдна.

Празь нейкі час у той пакой, дзе я сядзела, унеслася рэдакцыя газэты „Голас Вёскі”. Супрацоўнікі „Голасу Вёскі” паказваліся там, праўда, рэдкавата, але я забрала ўсе свае паперы й перайшла, хоць мяне ніхто й не запрашаў, у пакой нашае газэты. Каля печы, бо з восення рабілася ў нашай рэдакцыі ўсё халадней, я паставіла сабе маленечкі столік і там і працавала ўжо ўвесь час. Побач майго століка стаяў стол сп. Адамовіча, сапраўднага рэдактара „Беларускае Газэты”, а насупраць ля вакна – стол Ул. Казлоўскага, афіцыйнага ейнага рэдактара. Добра было мне працаваць там! Каб так усё жыццё, я ня ведаю, ці хапіла-б паперы дзеля запісаньня ўсяго, што я магла-б стварыць. Адчуваліся поўны супакой, прыхільнасьць навокаля й шчырае сяброўства людзей, асабліва сп. Адамовіча. Колькі ўсяго, добрага й благога, перажылі мы разам у нашай рэдакцыі, колькі цікавага бачылі й чулі, колькі раз і хваляваліся і цешыліся, а часам, хоць, праўда, вельмі рэдка й коратка, нават і сварыліся за тое ці гэтае. Гэны час я заўсёды буду ўспамінаць, як найпрыхільнейшы для мае працы.

Адамовіч пазнаёміў мяне з „Узвышшам”, аб якім я дагэтуль мала чула, даў мне прачытаць усе нумары часапісу й зборнікі вершаў узвышэнцаў. Уплыў гэтага знаёмства, мне здаецца, можна прасачыць у тым ці іншым з маіх тагачасных вершаў, хоць пабачыла гэта я толькі цяпер, перачытваючы днямі свой зборнік „Сягоньня”. Але ці гэта такі ўжо грэх, тым больш, што грэх зусім несьведомы, узніклы зь вялікага разуменьня й мастацкага задавальненьня, хай судзяць іншыя.

У рэдакцыю безупынна прыходзілі наведальнікі. Хто ні прыяжджаў у Менск з правінцыі, абавязкова заходзіў сюды. Тут, як і належыцца сапраўднай рэдакцыі, мы заўсёды мелі ўсе навіны й чуткі. Я ціханька са свайго кутка прыглядалася гэтаму ўсяму й прыслухоўвалася. Слухала й пісала. Хатняе нашае жыццё таксама ў гэным часе ажывілася. Прыехалі зь вёскі хлапцы, завяліся знаёмствы. Тэатар наш, які я вельмі палюбіла, таксама даваў шмат прыемнага. І хоць жылося вельмі голадна, холадна й цёмна, бо ў разьбітым, знішчаным вайною Менску ўсяго не ставала, чалавек аж гарэў жаданьнем жыць і тварыць.

Неяк у гэтым часе да мяне зьвярнуліся з прапановай напісаць лібрэта да новае опэры, якая мелася быць пастаўленая ў нашым тэатры. Працаўнік Адзелу Мастацтва пры Гарадзкім Камісарыяце сп. Ільлінскі, чалавек вельмі несымпатычны, але які знаўся на мастацтве,

так схарактарызаваў мне тое, чаго ад мяне вымагалася: „Лібрэта оперы, – казаў ён, – павінна быць пабудаванае на рамантычным каханьні з трагічным эпілёгам. Нават сэнтымэнтальнасьць тут не пашкодзіць”. Вось я й занялася рамантычна-сэнтымэнтальнымі плянамі. Пасьля доўгіх хістаньняў я наважылася ўзяць за сюжэт оперы маё „Лясное возера” з цыклю „Зачараваны кут” у зборніку „Пад сінім небам”. У тварэньні оперы брала ўдзел блізу ўся рэдакцыя, бо, калі лібрэта было скончанае, прынятае й пісаньне музыкі даручанае кампазытару М. Шчаглову, кожны крок наперад, кожная новая арыя праслухоўвалася і абмяркоўвалася ў нашым рэдакцыйным пакоі. Я-ж проста не магла дачакацца кожнага новага акту! Упершыню я чула свае радкі жывымі, зьвязанымі з мэлёдыяй.

Ды ня толькі лібрэта оперы было мною напісанае. Я-ж напяляла сп. Шчаглову мэлёды шмат якіх песьняў, сустраканых у оперы. Усё гэта былі беларускія песьні, якіх я навучылася ў Дорах ад вясковых жанчынаў. Песьні гэтыя – гэта ў другім акце песьня скамарохаў, у трэцім акце ўсе вясельныя („Ой, борам, борам”, „Ой, гара з гарой разьлягаецца” і іншыя). Тэксты іншых народных песьняў, сустраканых у оперы, я ўзяла са зборніка Раманава („Завіваньне бярозкі” з 4-га акту, напрыклад). Які гэта быў чароўны час, і як я люблю і Менск, і рэдакцыю, і людзей, што былі тады са мной, за ўсе тые гарачыя творчыя імкненьні, якія я тады перажывала!

Прэм’ера оперы чакалася зь біццём сэрца, кожная перашкода жыва перажывалася! Пасьля „Ляснога возера” я ўзялася за пераклад „Затонутага звону” Г. Гаўнтмана. Гэта была ўжо рэч шмат цяжэйшая, але ўдалася і яна. „Затонуты звон” падабаўся мне даўно, цяпер-жа, перакладаючы, я часамі была як-бы ў нейкім трансэ, словы самі нізліся ў радкі. Асабліва месцы, якія я любіла, перакладаліся лёгка. Іншыя зноў аніяк не выходзілі. Усё здавалася ня тое, не хапала слоў у мове, каб перадаць адчуванне. Велізарнай прыемнасьцяй была кожная ўдача, кожная перамога. Ізноў-жа мае дарагія сябры, асабліва сп. Адамовіч, заўсёды дапамагалі мне ў працы, то падказваючы патрэбнае якраз слова, то радзячы нейкую зьмену ці папраўку. І ўсё гэта ў цягу працы, якой заўсёды ў рэдакцыі было аж зашмат. Бо так ужо зляжылася, што, хоць супрацоўнікаў было шмат, адны сядзелі над сталом крукам дацямна, а іншыя прыходзілі сюды толькі абмяняцца чуткамі ды плёткамі, канчаючы свой гэткі „працавіты” дзень за чаркай у аднэй із шматлікіх менскіх піўнушкаў, – таксама свайго роду ваенная своеасаблівасьць гораду!

Так прамінулі 41 й палова 42 году. Аднаго дня я атрымала ліст зь Нямецчыны. Гэта быў ліст ад майго брата, які жыў увесь гэты час із жонкай і дзіцём у Вільні, а ў саракавым годзе ўцёк у Нямецчыну, ратуючыся ад бальшавікоў. Ліст быў вельмі трагічны, як-бы развітальны. Брат пісаў, што ён цяжка хворы і вельмі хацеў-бы пабачыцца са мной і перадаць мне апеку над сваёй сям’ёй.

Я вельмі пранялася весткаю аб цяжкой хваробе брата, і мы пачалі стараньні аб дазвол на выезд у Нямецчыну, што было тады рэчай вельмі цяжкой. Урэшце ўсімі праўдамі й няпраўдамі, але дазвол быў дадзены, і я выехала ў Бэрлін, а адтуль у Ляйпцыг, дзе жылі мае. Брата я ў Ляйпцыгу не застала, ён быў у санаторыі Reisengebirge. Доўга ня думаючы, я паехала туды. Як бедны цешыўся, калі пабачыў мяне! Тым больш, што гэта была для яго вялікая неспадзеўка. Я прабыва ў гарах тры дні, кожны дзень наведваючы санаторыю. Стан брата быў цяжкі. Ад’яжджала я зь цяжарам на сэрцы. І не дарма. Не мінула двух дзён па маім павароце з гораў, як братавая мая атрымала паведамленьне, што брат памёр. Праз гадзіну мы абедзьве ехалі ізноў у горы. Цяжкія гэта былі часіны, і мы з братавай шмат паплакалі, пакуль пахавалі нябожчыка. Плакалі й вярнуўшыся ў Ляйпцыг.

Тэрмін майго пропуску падыходзіў да канца. Як ні сумна было пакідаць сваіх, трэба было варочацца ў Менск. Па дарозе я затрымалася на пару дзён у Бэрліне. Беларускі Камітэт наладзіў тут мой літаратурны вечар. Др. Тумаш прачытаў рэфэрат, а я – цэлую вязанку сваіх вершаў. Наведала я й Бэрлінскую опэру, але, дзіўная рэч, наш сыціплы Менскі тэатар, мо’ таму, што свой, падабаўся мне шмат больш, чым усё, што я бачыла ў Бэрліне. Тут, дарма што вайна, дэкарацыі былі сапраўдныя, галасы сьпевакоў добрыя, але ім не хапала чагосьці, каб закрануць мяне, – душы. У нас-жа ў Менску, хоць і заслона і дэкарацыі былі зьнішчаныя, па-ваеннаму бедныя былі і дэкарацыі і касцыюмы, але кожная арыя, кожны дуэт даходзілі да сэрца.

Адпачыўшы крыху ў Бэрліне пасля сумных дзён у Ляйпцыгу, я, ужо нідзе не затрымоўваючыся, прыехала проста ў Менск. Як я цешылася яшчэ ў цягніку, набліжаючыся да яго, зь якой прыемнасьцяй пабегла ізноў у родную рэдакцыю, зь якою прагаю села за працу! А працы чакала шмат. Усё пераважна для тэатру. Цяпер быў на чарзе „Цыганскі барон“, „Разьбіты кубак“ Клейста, „Зачараваная жалейка“ Моцарта й „Вольны стралец“ Вэбэра, ня лічачы драбнейшых рэчаў і перакладаў, якія былі патрэбныя для тэатру блізу штодня. Праца для тэатру – пробы, праслухоўваньні – незвычайна падабалася

мне. Каб гэта залежала ад мяне, я-б да канца жыцця не хацела ніякае іншае. Тут, у тэатры, чуеш свае словы, сваю працу жывымі, злітымі з мэлёдыямі, так што яны й самі робяцца мэлёдыяй. А бяз гэтага каму яны, гэтыя словы, патрэбныя? Хто ўмее цаніць ці любіць вершы? Дробная жменька людзей мо' і прачытае іх, мо' і зразумее, і на гэтым усё. Прачытаныя, яны забываюцца, яны паміраюць. А колькі ёсць людзей, што нічога не разумеюцца на паэзіі? Якія сваёй „мудрай” крытыкай патрапяць давесці нават цярплівага з натуры паэта да распачы? Не, я сапраўды дзякую лёсу, што ён хоць коратка, а даў пачуць мне мае словы са сцэны, даў ім жыццё, кроў і цела. Хай-жа сяньня спачываюць у супакоі!

Так ішлі дні, тыдні, месяцы. І надышоў дзень 22 чэрвеня, найгоршы, найцяжэйшы дзень у маім жыцці. Наш Ярак, якога я так любіла, быў разарваны мінаю, падложанаю ў тэатры. Разам зь ім загінула шмат, шмат іншых. Немагчыма было, здаецца, перажыць гэныя дні, а трэба было. І я сапраўды ня ведаю, каму я павінна дзякаваць за тую сілу, той дзіўны гарт, які даў мне ператрываць гэты час спакойна, – лёсу, Богу? Пахаваньне ахвяраў бальшавіцкага тэрору было ўрачыстае, ды я мала што памятаю. Памятаю толькі, што трунаў было 14. Памятаю, што сьвяціла сонца і што я плакала і плакалі ўсе вакол...

На другі дзень пасля пахавання я пайшла ў рэдакцыю, як штодня да гэтага хадзіла. Праца спачатку ня йшла, глухі боль не даваў зьявіцца натхненню. Але жыццё не чакала. На наступны дзень прыйшоў у рэдакцыю сп. кампазытар Шчаглоў і нясьмела папрасіў мяне напісаць яшчэ адну арыю для княгіні Праксэды для 3-га акту оперы „Ўсяслаў Чарадзеі”. Я ў гэтым часе пісала лібрэта якраз для оперы, заснаванай на аўтэнтчных гістарычных дадзеных, якія толькі мне ўдалося знайсці ў Менску. Я ўзялася за пяро й сама здзівілася, калі словы пачалі плысці адно за адным. Гэтая любоўная арыя – адна з найпрыгажэйшых у оперы. За арыяй Праксэды, памятаю, трэба было дапісаць арыю Ўсяслава з 4-га акту, пасля – перакласці пару рамансаў і, сама ня ведаючы як, я ізноў усёй душой аддалася працы, ізноў наўчылася хвалявацца, перажываць, шкадаваць і цешыцца, хоць я думала, што ніколі ўжо нічога гэтага не патраплю. Аднаго я не наўчылася аж да сёння: сапраўды, усёй душой цешыцца. Хай сабе радасць будзе як найбольшая, хай усе вакол смяюцца й смяешся сама, – недзе на дне, глыбака, глыбака жыве вечны ўспамін, і немагчыма яго пазбыцца. Але што-ж? Можна жыць і ня цешачыся. Я гэта й раблю.

Калі лібрэта да опэры „Ўсяслаў Чарадзеі” было канчаткова скончанае, увэртура й найлепшыя арыі й дуэты былі выкананыя сьпевакамі й поўнай аркестрай у студыі Менскага радыё. Присутных было шмат гасцей. Ці спадабалася ім опэра, ня ведаю. Мне яна не магла не падабацца, бо быў гэта зноў мой твор, які я цяпер паспраўднаму чула й перажывала. Асабліва падабалася мне якраз успомненая ўжо тут арыя Праксэды і арыя Ўсяслава „Год доўгі й цяжкі ў няволі я праседзеў”. Кампазытар зразумеў, як ніхто, змест словаў і перадаў іх у музыцы, таксама як гэта было і ў „Лясным возеры”. Адно, што там была пяшчотнасьць каханьня, туга й пакора перад лёсам, а тут гераічныя й трагічныя матывы ходаньня за родны край і трыумф перамогі.

Столькі ўсяго перажылося на працягу колькіх год, пражытых у Менску, што немагчыма, здаецца, і апісаць усяго. Няма рэчаў больш ці менш важных, кожная падзея, кожнае здарэньне мусілі пакінуць сьлед і ўва мне і ў маіх творах. Хутка пасля выбуху ў тэатры загінуў ад міны, падложанай у ягоны ложак, найвышэйшы прадстаўнік акупацыйнае нямецкае ўлады Гаўляйтар Кубэ, а тады міны пачалі ўзрывацца штодня, асабліва вечарамі.

Аднаго дня, а было гэта ўжо восеняй, хоць надвор’е й было цёплае й прыгожае, аднаму з нашых супрацоўнікаў Лявону Савёнку спатрэбілася пярэ. Скрыначка зь пёрамі ляжала ў адной з шуфлядаў Адамовічава стала. Сп. Адамовіч, які часіну перад тым вярнуўся з радыёстудыі, адчыніў шуфляду, і раптам ягоны моцны, не пераляканы, а як-бы трыумфальны крык „Ёсьць!” паставіў на ногі ўсю рэдакцыю. Усе мы кінуліся да стала. У шуфлядзе, на месцы скрыначкі зь пёрамі, ляжала нейкая іншая, незнаёмая, падобная да скрынкі ад цыгараў. „Міна”, – зразумелі ўсе. Рэдактар Казлоўскі хацеў нават выняць яе, але ўсе запратэставалі. Адамовіч сказаў усім выйсьці са злашчаснага пакою, а нехта паляцеў па паліцыю, якая была паблізу, паведаміць аб знойдзенай цацы. Праз колькі часінаў прыйшоў паліцыянт і, дарма што мы ўсе пратэставалі й папярэджалі яго аб небясьпецы, выняў міну разам з шуфлядай і вынес на вуліцу. Мы ўсе, зьбіўшыся ў маленькі статак, усьцяж стаялі на сходах. Раптам шыбы задрыжэлі ад моцнага выбуху. Мы выбеглі на вуліцу. Так, як і трэба было спадзявацца, міна ўзарвалася ў руках паліцыянта й забіла яго на месцы. Усхваляваныя, мы не адважваліся варочацца да працы. Ясным было, што я й сп. Адамовіч, а праўдападобна таксама й сп. Казлоўскі й Ф. Аляхновіч, які якраз быў у гэты дзень гасцём у нас у рэдакцыі,

цудам пазьбеглі сьмерці.⁴²⁵ Некаторыя нашыя супрацоўнікі так напалохаліся міны, што блізу зусім перасталі наведваць рэдакцыю. Я-ж, прыходзячы ў рэдакцыю заўсёды першая, пільна аглядала ўсе куткі нашага пакою, за печай і пад шафай, спадзеючыся знайсці чароднага гасьцінца ад невядомых (а мо' й знаёмых, хто ведае) „прыцеляў”.

Сп. Аляхновіч начаваў той вечар у нас. У нас-жа жыў тады й мгр. Шкялёнак. Цэлы вечар, за чаркай у чэсьць цудоўнага выбаўленьня, мы ўспаміналі здарэньне, вельмі не штодзённае як-ніяк нават на тагачасныя Менскія ўмовы. Міна, што каштавала жыцця маладому хлапцу-паліцыянту й раману Вольгі Зубко, які ляжаў у шуфлядзе пад мінай, яшчэ больш наблізіла да сябе рэдакцыйных сяброў, як-бы звязала іх. Я, напрыклад, дзе-б ні была і што-б ні было, заўсёды буду чуцца блізкай, ці лепш сказаць наадварот, заўсёды буду чуць сп. Адамовіча бліскім, як ніхто, да мяне. Усё тое, што мы разам перажылі ў Менску, немагчыма забыць, нават каб і хацеў.

У хуткім часе пасля здарэньня зь мінай, сп. Адамовіча выслалі на працу ў Нямецчыну. Відаць, ён пачаў рабіцца невыгодным акупантам. Сумна зрабілася ў рэдакцыі пасля ягонага ад'езду. У нашым вялікім пакоі сядзелі толькі я й сп. Казлоўскі. Працы адразу прыбыло ў тры разы. Я ўжо блізу ня мела часу на творчыя імгненьні, трэба было рабіць пераклады, папраўляць артыкулы й наагул рабіць усю звычайную рэдакцыйную працу. Так прамінуў, здаецца, тыдзень. Адночы каля паўдня мы заняліся з рэдактарам пераглядам спадчыны па сп. Адамовічу. З усіх шуфлядаў ягонага стала мы павыцягвалі цэлыя горы рукапісаў і пачалі перабіраць іх, адкладаючы адны набок, іншыя ў кошык.

Раптам у пакой увайшоў сп. Караленка, наш супрацоўнік, а тады й Лявон Савёнак і пачалі ізь зьбянтэжаным выглядам расказваць, што ў іхны пакой увайшоў нейкі чалавек, які трымаецца вельмі падазрона, пытаючыся аб рэдактары. Калі яго выставілі за дзьверы, ён не пайшоў, а застаўся стаяць у калідоры, быццам некага падчэкваючы. Сп. Казлоўскі, былы вайсковы, быў сьмелы й нічога ў жыцці ня браў паважна. „Глупства”, – сказаў ён толькі і, ня думваючы, выбег на калідор, прычыняючы за сабою дзьверы. Хвіліны праз тры ў калідоры пачуліся стрэлы. Усе мы рынуліся з пакою. Каля дзвярэй ляжаў скрываўлены рэдактар. Мужчыны выскачылі на вуліцу ўздагон за забойцам. Я ня ведала першы момант, што рабіць. Нашыя машыністкі пачалі страшэнны лямант і плач. Але тады я пабегла да тэлефону й

⁴²⁵ Гл.: Успамінае А. Шукейчыц, „Спадчына”, №5, 1997, с.85-89.

азваніла ў Камісарыят, просячы да тэлефону нашага цэнзара Штэтэра. Ад хвалявання я ледзь магла гаварыць. Праз колькі хвілінаў Штэтэр, Шкялёнак і яшчэ іншыя былі ўжо ў рэдакцыі. Казлоўскага, які яшчэ жыў, але быў непрытомны, забралі ў шпіталь, дзе ён і памёр увечары, а нас доўга дапытваліся, як і што. Нашыя мужчыны, што кінуліся былі лавіць забойцаў (іх было двух), злавілі толькі аднаго, гэтага самага падазронага тыпа, што стаяў у калідоры. У кішэнях у яго знайшлі колькі ручных гранатаў, якія ён меў у разе якое перашкоды кінуць у наш рэдакцыйны пакой. Гэтак яшчэ раз удалося ўцячы ад небяспекі й сьмерці. Бедны Казлоўскі, хлапец вельмі добры па натуры, хоць і не надта вялікага розуму, адзін палажыў за нас усіх галаву.

Гэты другі ўжо напад на нашу рэдакцыю вельмі ўсхваляваў усіх нашых супрацоўнікаў. Усе нашыя мужчыны абвесьцілі, што працаваць у гэтым памяшканьні, праўда, вельмі выгодным для гэтых нападаў, яны больш ня будуць. З гэтым усе й разышліся па хатах. Але мне было неяк няёмка, што газэта ня выйдзе ў сераду (яна выходзіла 2 разы на тыдзень). Я думала, што калі забойства ўчынілі бальшавіцкія партызаны, дык бальшавікі будуць вельмі цешыцца, што дапялі свае мэты, спынілі выхад газеты. Мне вельмі не хацелася, каб яны яшчэ й з гэтага цешыліся.

Прышоўшы дахаты, я сказала аб гэтым Шкялёнку, які таксама ў гэты дзень раней вярнуўся з працы, і папрасіла яго дапамагчы мне выдаць наступны нумар, тым болей, што шмат матар'ялаў я мела ў сябе, а пераклады можна было заўсёды зрабіць зь нямецкіх газэтаў, якія таксама былі ў хаце. Шкялёнак, вылаяўшыся пад адрасам некаторых нашых мужчынаў з рэдакцыі, прызнаў мне рацыю, і, павячэраўшы, мы селі за працу. Працавалі мы да трэцяй гадзіны ночы (ніхто нам не перашкаджаў, мужа, як і ў дзень першага замаху на рэдакцыю, у хаце не было, ён блізу ўсю гэтую восень і зіму быў у разьездах па правінцыі), але газэту зрабілі.

Назаўтрае ўвесь матар'ял быў перабіты на машынцы, і сын мой, які таксама працаваў у нашай рэдакцыі, завёз яго ў друкарню на Камароўку. У сераду газэта выйшла, як заўсёды. Трэці паверх нашае рэдакцыі быў замкнёны. Працавала толькі адміністрацыя і экспэдыцыя ўнізе. Я й Шкялёнак перанесліся ў Камісарыят, дзе было бяспечна й можна было спакойна працаваць. І так неяк само склалася ад гэтага часу, што рэдактарам газеты стаўся Шкялёнак, а „падрэдактарам” – я. Наразе іншых супрацоўнікаў, апрача машыністкаў, якія разьмесьціліся ў адміністрацыі, не было. Але

цяжкасыяў з выдаваньнем газэты не было. Шмат матар’ялаў было ў запасе, шмат надыходзіла штодня ад нашых супрацоўнікаў з правінцыі. Пераклады рабіла я, часам яшчэ хто-колечы. Праўда, трэба было вельмі шмат працаваць, але я так была ўжо ўцягнулася ў працу, што мела ад яе толькі прыемнасьць. Зразумела, што ўсякае „вершапісаньне” мусіла спыніцца, бо не было на яго часу.

Гэтак мінула восень, надыхла зіма, вельмі лагодная гэтага году, падзея ішла па падзеі, а мы жылі, працавалі. Цёмная, імглістая была гэтая зіма. Рана цямнела. Варочаліся мы са Шкялёнкам дахаты ўжо глыбокай ночай, хоць было гэта рэдка пазьней 7 гадзіны. На вуліцах было пуста й панура. Абавязвалі ваенныя гадзіны руху на вуліцах. Пасьля 6-ае нідзе ўжо не спатыкалася ні душы. За кожнай руінай цікаваўся, здаецца, забойца, за кожным паваротам чакала, здаецца, сьмерць. Ды гэта так і было папраўдзе. Тэарыстычныя акты множыліся. Пасьля Казлоўскага быў забіты старшыня гораду, стары беларускі дзеяч, вельмі разумны й мілы чалавек В. Іванюскі. Міны ўсыцяж яшчэ выбухалі то тут, то там. Ці-ж дзіва, што, даходзячы дахаты, заўсёды ўздыхалася з палёгкай?

Зіма гэтая была сумная. Папярэдне прыяжджаў і даў колькі канцэртаў у нашым тэатры Забэйда-Суміцкі, штораз новыя прэм’еры абагачалі тэатральны рэпэртuar. Блізу ў кожнай пастаноўцы была й мая праца, і гэта цешыла. Тэатар быў месцам адпачынку па ўсіх турботах і небясьпеках дня. Гэтай-жа апошняю зімою тэатар, зруйнаваны трагічным выбухам 22 чэрвеня, доўга стаяў зачынены, а пасьля яшчэ даўжэй рамантаваўся. Але рэпэтыцыі ішлі. Рыхтавалася опэра „Ўсяслаў Чарадзеі” – мая й Шчаглова, а з драматычных рэчаў „Загубленае жыцьцё” Тодара Лебяды.

Гэтаю зімою таксама заснавалася Цэнтральная Рада. Шкялёнак меў штораз меней часу для газэты. Рабленьне цэнзуры перайшло на мяне, дабор матар’ялу ў вялікай меры таксама. Бывалі нават моманты, калі, каб не затрымаць выхаду газэты, я ў распачы ў апошні момант хапалася за пяро й „прадукавала” перадавіцу. Можна сабе ўявіць, да чаго яны былі падобныя! Але ўсё-ж газэта расла. Павялічыўся памер, большая частка матар’ялу друкавалася пэтытам. Праўда, можа з мовай і не заўсёды было ў парадку, але я шчыра старалася зрабіць яе добрай, прыпамінаючы, наколькі патрапіла, усе тыя словы, якія ўжываліся ў ёй за часоў рэдактарства сп. Адамовіча. Я слухала й кожнае рады ягонае, прысыланае мне ў лістох з далёкае Нямецчыны, але ён не заўсёды бываў зь мяне задаволены й рабіў мне горкія вымоўкі, ведама, таксама ў лістох. Ды людзям газэта падабалася. Карэспандэнцыя

нашая так вырасла, што не хапала шуфлядаў на рукапісы, прысыланыя нам з усіх куткоў Беларусі. Я цешылася.

Гэты апошні год меў вялікі ўплыў і на разьвіцьцё майго характару. Я набралася сьмеласьці й пэўнасьці, пачала верыць у свае сілы. Усё здавалася мне лёгкай і магчымым, усе нашыя людзі – добрымі й цікавымі. Жыцьцё, дарма што я зазнала ў ім столькі благога й страшнага, – вартым жыць! А падзеі разгортваліся... Тэрор акупантаў, паленьне нашых вёскаў, нішчэньне людзей, набліжэньне фронту – усё выклікала пачуцьцё вусьцішы. У адказ на яго і я, і ўсе вакол намагаліся працаваць і тварыць: хай будзе, што мае быць заўтра, абы сяньня зрабіць як мага больш. Побач з гэтай гарачкавай працай вельмі пашырылася і ажывілася жыцьцё, я-б сказала, асабістае. Ладзіліся частыя вечарыны з выступамі артыстых, з гарэлкаю. Вялікдзень мінуў шумна й вясёла – сапраўдны „пір перад чумою”.

У травені мы ўсе вялікай грамадою езьдзілі ў Вільню на юбілей Віленскае Беларускае Гімназіі, вазілі артыстых, сьпевакоў з нашага Менскага Тэатру ў Вільню. У пачатку чэрвеня група беларускіх мастакоў-артыстых і паэтаў аб’ехала з канцэртамі гарады Слонім, Баранавічы, Нясьвіж. Усюды беларускія песьні й беларускае слова прымаліся гарача, так што нават я, выступаючы, забыла сваю нясьмеласьць. Пад канец чэрвеня ў Менску быў скліканы Другі Ёсебеларускі Кангрэс. Беларусы з усіх куткоў Беларусі, а нават і з замежжа зьехаліся ў Менск. Паседжаньні адбываліся ў тэатры, а ўвечары тут ішла прэм’ера „Загубленага жыцьця”. У нэрвовым, ажыўленым настроі Менск дажываў апошнія дні свайго творчага жыцьця.

Фронт быў ужо зусім блізка. Ледзь цямнела, пачыналі гусьці сырэны, і праз усю ноч працягвалася бамбардаваньне гораду. Памятаю ноч пасья заканчэньня Кангрэсу. Прыехала была якраз з Прагі Ларыса Геніюш, затрымалася ў нас. Стомленая вялікім напружаньнем мінулага дня й працаю, я перапрасіла госьцю й пайшла спаць а гадзіне 11-ай. Ларыса Геніюш, якая вельмі любіла пагутарыць, засталася з маім мужам у сталовым пакоі. Ледзь я пасьпела распануцца, – загулі сырэны. Мы выйшлі ў склеп пад домам, а тады на вуліцу. Была гадзіна можа другая. Неба на ўсходзе пачынала сьвятлець. Так ціха й чароўна супакойна было там, угары, дзе дапаляліся зырккі зоры, што дзіўна непраўдзівым, абсурдальным здалося мне раптам усё – і далёкія выбухі бомбаў, і гуд супроцьпаветраных гарматаў, і нашая групка ля ўваходу ў склеп. Я звярнула Ларысе Геніюш на гэта ўвагу, і яна

прызнала мне рацыю. Гэта была нашая перадапошняя ноч у Менску, хоць мы й ня ведалі яшчэ, што так хутка прыйдзеца пакінуць яго.

Назаўтрае апаўдні ўсім нам было загадана сабрацца зь неабходнымі рэчамі ў Цэнтральнай Радзе. Пачаліся гарачкавыя зборы, часу не было ні на што. Увесь двор перад Радаю выглядаў як цыганскі абоз. Мяхі, вузлы, людзі, дзеці... Усе да ночы й праз усю ноч чакалі дарэмна на магчымасьць выезду. Ледзь сыцмнела – бомбы пасыпаліся на Менск. Далёкі гул гарматаў усьцяж набліжаўся. Ужо й шыбы вакон дрыжэлі й зьвінелі бесьперапынку. На сэрцы было трывожна й тужліва. Раніцою ўдалося атрымаць дазвол на ладаваньне. Цягнік стаяў дзесь далёка за месам. Толькі позна ўвечары ён адышоў. Начавалі мы пад самым горадам. Над чыгункаю, над месам, прост над галавою, як здавалася, гарэлі „сьвечкі”, кіненья з бальшавіцкіх самалётаў, вакол ірваліся бомбы. І так было праз усю дарогу. І за намі, і па баках, і наперадзе палымнела над лясамі пагара. Цягнік часта спыняўся: дарогу пераразалі партызаны. Самалёты кружылі над рэйкамі нізка, нізка, і выбухі бомбаў уздымалі ўгару слупы чорнае зямлі й дыму. На сэрцы была дзіўная пусьціня. Адночы трагічны выпадак ледзь не зрабіў канцы назаўсёды і з падарожжам, і з намі. Пад цягніком узарвалася міна, 11 вагонаў, у якіх ехалі жаўнеры РОА із сем’ямі, былі разбітыя на трэскі. Ахвяраў было вельмі шмат. Ледзь гэта сталася й мы падняліся на ногі (у нашым вагоне нас толькі пакідала на падлогу і аб сыцены), – паляцелі на ратунак. Што за жуда гэта была! Трупы, раненыя з адарванымі нагамі, напаўрасыцсьненныя, крыкі, стогны. Помню адну жанчыну, якая з разбітым ротам і з расьсечанай барадой, уся ў крыві, зь языком, які цяляпаўся дзіўна, не зважаючы на собскі боль, бегла, трымаючы на руках і паказваючы ўсім дзяўчыну гадоў чатырох, просячы мычэньнем (гаварыць яна не магла) ратаваць яе. Мы агледзелі дзіця. Яно было зусім здаровае, толькі напалоханае. Як яна ўсьцешылася! Мужчыны затое страшэнна крычалі. Асабліва адзін расейскі жаўнер, якому тут-жа на траве нямецкія санітары, а мо’ й дактары, адразалі нагу, ведама, безь ніякага наркозу. Побач паміраў нейкі немец. Але ўсё гэта ўжо не рабіла ўражаньня. Столькі тупаў і крыві давалося мне бачыць на працягу апошніх гадоў, што я, хоць і моцна ўсхваляваная, але магла заставацца на вока зусім спакойнаю. Да вечара раненых пазабіралі, памёрлых паскладалі й прыкрылі. Мы начавалі ў полі, на ўзьлессі. Стаялі тут і ўвесь наступны дзень. Нарэшце, на трэці дзень, калі ўжо цямнела і чырвоныя і зялёныя сыгнальныя ракеты партызанаў пачалі, як штоноч, узьвівацца із трэскам над лясамі, прыбыў нейкі адмысловы

паравоз, нас перавялі на іншы шлях, і цягнік рушыў зь месца. Абапал чыгункі ірваліся гранаты. Ноч была цёмная й сьцюдзёная. Але я не зваяжала ні на выбухі, ні на стрэлы, ні на агні партызанскіх ракетаў. Змучаная ўсімі здарэньнямі апошніх гадзінаў, я моцна заснула, заціснуўшыся ў куток паміж клумкамі. Назаўтрае мы мінулі Беласток, тады – Варшаву. Уначы спыніліся на мяжы. Цэлы дзень стаялі ля нейкае сенажаці, павыходзілі з вагонаў, памылі ў канавах і пасушылі на сонцы адзежу...

Наступным этапам быў Köningsberg. Адтуль рушыліся на Бэрлін. Тут нас падзялілі. Парассылялі па розных лягерах. Муж вярнуўся назад. Я із сынам і сям’я кампазытара Шчаглова трапілі ў невялікі лагер у лесе пад Форстам. Тут, хоць умовы жыцця былі даволі прымітыўныя, а харчаваньне недастатковае, мы адпачылі як належыцца. Паветра было прасякнутае смалою, пяскі й хваёвыя зарасьнікі цягнуліся на кілёмэтры вакол. За шашою пачынаўся цудоўны, увесь у красках і красуючых ліпах горад Форст, адзін з найпрыгажэйшых невялікіх нямецкіх гараджоў, якія мне давялося бачыць. Тут я прабывала зь месяц часу. А тады паехала працаваць у газэту „Раніца” ў Бэрлін.

Бэрлін мне спадабаўся яшчэ ад першага майго быцця ў ім – у 1942 годзе. Цяпер-жа, зруйнаваны й спалены, як і наш Менск, ён стаўся яшчэ бліжэйшым мне. Працы я мела шмат, але мела й час на творчую працу. Спрыялі гэтаму ўмовы жыцця. Я не вяла нікае гаспадаркі ў хаце, цэлы дзень была за домам, жыла шумным часамі, а то й ціхім, працавітым рэдакцыйным жыццём. Тут, у Бэрліне, я напісала большую частку вершаў, што маюць увайсці ў мой зборнік „Не астыць нам”.

Апошнімі часамі жыццё ў Бэрліне зрабілася блізу немагчымым. Частыя налёты, бамбардаваньні, пажары не давалі магчымасьці працы. Нарэшце пасля налёту 3 лютага, калі ўвесь цэнтар Бэрліну абярнуўся ў мора агню, мы наважылі пакінуць горад. Ночай, у поцемках, нам удалося з бою, праз вокны, убіцца ў нейкі цягнік на аднэй са станцыяў на паўдзённай ускраіне Бэрліну. Муж застаўся пры Радзе. Ехалі ізноў мы, Шчагловы, Каханоўскія. Пасля доўгага вандраваньня па розных нямецкіх гарадох нам пашэньціла прыпыніцца ў маленькім гарадку Амбэргу, недалёка чэскае мяжы. Умовы, у якіх мы, як уцекачы, а да таго яшчэ і аўслендары⁴²⁶, апынуліся, былі вельмі цяжкія. Мы спалі на падлозе, на саломе, усе разам. Ня мелі ніколі цёплай вады, ня мелі

⁴²⁶Чужынец, інашаземец (ням. auslander).

гарачае кавы ці проста звычайнага вару раніцамі. Ледзь не галадалі. Але гумару, як і заўсёды, ня трацілі й духам ня падалі. Я нават з прыемнасьцяй, як мілы ўспамін, захоўваю сьняньня ў памяці гэтыя галодныя й халодныя амбэргскія часы. Тут засьпеў нас канец вайны й прыход амэрыканцаў.

Пачаліся новыя радасьці й новыя трывогі. Усе мы баяліся бальшавікоў, вывазу „на родину”. Але, дзякуй Богу, усё скончылася добра. У чэрвені знайшоўся муж, аб якім я нічога ня ведала, жывы і здаровы заявіўся ў нашай школе, дзе мы ўсьцяж яшчэ спалі на падлозе, але ўжо на сьняніках! Хутка Шчагловы (ад гэтага часу Куліковічы) і Каханоўскія пераехалі ў Рэгенсбург, дзе ў гэтым часе заснаваўся быў Беларускі Камітэт. Мы пераехалі ў Рэгенсбург пазьней, восеняй. Тут, у лягеры, ізноў знайшлася магчымасьць культурнае працы. Адбываліся канцэрты, паседжаньні, рэфэраты, літаратурныя вечары. Увесну нашая нацыянальная група, побач із іншымі нацыянальнасьцямі, узяла ўдзел у культурнай алімпіядзе, якая трывала колькі дзён. Мы, беларусы, дзякуючы выступленьням нашых артыстых, якім таксама пашчасьціла цэлымі й здаровымі перажыць канец вайны, атрымалі адно зь першых месцаў. Я была ў гэтым часе „культурным рэфэрэнтам” і мела шмат працы, але й шмат задавальненьня з гэтага.

Хутка пасяля алімпіяды сп. Куліковіч із тэатральнаю групаю з удзелам блізу ўсяе нашае гімназійнае моладзі, паставілі „Купалье”. Паказ выйшаў вельмі цікавы. Пад цёмна-сінім вячорным небам, у дэкарацыях із сапраўдных елкаў і бярозаў, над уяўленаю рэчкаю і з сапраўдным мастком і сапраўднаю асакою й трысьцём, – уся акцыя здавалася сапраўднаю, живою. Моладзь папраўдзе і скакала праз агонь, і сьмяялася. Чараваў танец „Кветкі-Папараці”. „Купалье” йшло ў нас колькі вечароў, і штодня ўвесь вялікі панадворак паміж нашымі будынкамі быў поўны. Рэгенсбургскія часы былі найасьнейшымі часамі на працягу даўгіх гадоў лягернага жыцьця.

Калі нас перавезлі ў Міхельсдорф пад Камам, усё скончылася. Міхельсдорф выглядаў улетку нішто сабе. Сенажаці, рака, лясы – усё цешыла вока. Але ўзімку, а асабліва ўвосень, тут было да распачы шэра й нудна. Ці-ж дзіва, што й людзі зрабіліся і шэрыя, і нудныя, і благія, спадзелі, за лішнюю банку кансэрваў ці фунт мукі адракаліся і свайго сумленьня і свае людзкае годнасьці? Разумеецца, дарма, што ўвесь гэты бруд навокал, дарма, што людзі, якія былі на Бацькаўшчыне адно беларусамі, падзяліліся тут, сталіся сьмяротнымі ворагамі, дарма, што ўсялякія інтрыгі й перашкоды, – культурная

праца йшла й далей. Я ўсцяж яшчэ была культурным рэфэрэнтам, а нават і пасья, калі не была ўжо ім афіцыйна, дапамагала да ладжання канцэртаў, паказаў. Гэтыя нашыя паказы, заўсёды на высокім мастацкім узроўні, пра што мы із сп. Куліковічам і іншымі шчыра дбалі, ды нашая гімназія былі адзінымі яснымі момантамі ў лягерным жыцці гэтых год. Ведама, было яшчэ змаганьне, ды я брала ў ім адно пасыўны ўдзел або, лепш кажучы, не беспасярэдні. Я тварыла, працавала з моладзьдзю, пасья выкладала ў гімназіі на працягу трох год, і гэта было маё змаганьне.

Сутыкацца тварам у твар із брудам, із людзкім спаддзяньнем я ня ўмела і не хацела. Але перажывала я гэта ўсё вельмі балюча. Тут я таксама ўпершыню навучылася ненавідзець ці, лепш кажучы, глыбака пагарджаць некаторымі. І я адкрыла ў сабе яшчэ адну рысу характару, да гэтага мне ня знану: я ня ўмею зусім, бяз рэшты, дароўваць людзям учынення імі крыўды ці подласці. Чалавек, які зрабіў мне гэта, пераставаў існаваць для мяне як чалавек. Я думаю, што гэта благага рыса, але нічога не параю, такая я ўжо сталася.

Што да творчасці, дык я напісала параўнальна мала за гады лягернага жыцця. Шэрасць жыцця, нястача жывых, яркіх уражанняў, малая зацікаўленасць лягерных жыхароў паэзіяй наагул не заахвочвалі да пісання. Нашыя „ўзвышшы” былі цалкам захопленыя палітычным змаганьнем, „нізы” ходзілі за кожную пару порткаў ці камашаў з магазynu. Ці-ж маглі вершы, нават найлепшыя, супрацьставіцца гэтым дзівом магутным сілам, што рухалі наперад (а часта-такі й далёка ўзд) жыццё лягеру? І я пісала толькі, калі гэта было патрэбнае, вершы на Новы Год, на розныя гадавіны.

Адзін толькі кароткі момант на працягу гэтых год вярнуў быў мне забытае натхненне. У выніку гэтага з’явілася вязанка вершаў „Зьнічы”, часткова надрукаваная ў часапісе „Сакавік”. Праўда, пачынаючы „Зьнічы”, я не жыла ў лягеры, а працавала як „Welfare” у дзіцячай санаторыі ў Ляме (у гарах, 40 км ад Кама). Але канчала я іх у Міхельсдорфе. Была позняя вясна, пачаткі лета. Кожную вольную часіну я праводзіла ў лясох. Каб ня гэты лес, ня ведаю, што сталася-б са мной за гэтыя гады жыцця ў лягернай турме. Лес ратаваў мяне. Там толькі я чулася сапраўдным чалавекам, чыстым, дужым, здольным да працы й змаганья. Там нараджаліся мае вершы, там я была сабой.

Урэшце ў выніку зацятага змаганья нас выдзелілі ў асобную групу й перавезлі ў лягер Віндзішбэргердорф. Гэта быў вельмі прыгожы лягер. На схіле высокага ўзгорку, з трох бакоў акружаны

чароўным бора́м із высокімі хвоя́мі, што так таёмна, вусьці́шна гулі ў вятра́ныя восе́ньскія ночы, поўны сонца, ветру, з чароўным відам на далі́ну ракі Рэ́гену, на горы із ру́інамі замкаў, – ля́гер гэты прымі́рыў мяне з жы́ццём, даў мне сі́лы да новае пра́цы, да новых імкне́нняў. Бы́ло, пра́ўда, і тут ходаньне, але яно ня засьці́ла ўсяго, як у Міхельсдорфе, дзе на ко́жным кро́ку даводзі́лася сустрака́цца із людско́ю нізасьця́й. Таксама й культу́рную пра́цу, якой усяля́к перашка́джалі там, супако́йна можна бы́ло весе́ці тут. Што́месяц мы ла́дзілі канце́рты, я пі́сала бясконца́я манта́жы й „скочы́”, маля́вала дэкара́цыі, замучва́лася на рэпэты́цыях. Жы́ццё ізноў пача́ло набіра́ць сэнсу́.

Так міну́ў няпоўны год, і нас перавезы́лі ў Розэ́нгайм. З вако́н наша́га пако́ю на даля́глядзе, як во́кам скі́нуць, выраста́лі сі́нія, белы́я й ру́жовыя горы, чароўны́я ў сваім харасьце́ве. Я вельмі палю́біла і́х і ма́гла глядзе́ць на і́х га́дзінамі. А́днак тут, у Розэ́нгайме, як і ў і́ншых ля́герах, як ва ўсі́х ля́герах наагу́л, умова́ў для паэты́цкае пра́цы не бы́ло. Вечны́ шум, кры́к на ка́лідорах і за сьцяно́й, вечны́я ля́герны́я наві́ны й здарэ́нні не дава́лі таго́ супако́ю, тае ма́гчымасьці самаза́глыбеньня, які́я неабходны́я дзе́ля гэта́га. Да таго́-ж, тут ужо панава́ў на́строй эмі́грацыйны. Зь д́ня на д́зень чака́лася ашу́рансаў, а́фармле́нняў, С. І. С., ка́місіяў і г.д. Па́дсумоўва́лася ўсё міну́лае, па́дкрэсьлі́валася таў́стой ры́саю, выво́дзіўся вы́нік, і адго́ртвала́ся новая, чы́стая бачы́на ў кні́зе жы́цця – разьві́таньне з Эўро́паю, вы́езд за мора́ й жы́ццё тут.

На гэ́тай, крыху ўжо запі́санай ся́ньня бачы́не, я й спы́няюся. І ча́каю, што будзе́ далей...